

**Patricia Kennedy Grimsted,
Tomasz Olszewski**

**Droga do Raciborza: grabież bibliotek
i archiwów Europy przez Sztab
Operacyjny Rosenberga (Einsatzstab
Rechsleiter Rosenberg)**

Biblioteka 14 (23), 285-317

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

PATRICIA KENNEDY GRIMSTED

Droga do Raciborza: grabież bibliotek i archiwów Europy przez Sztab Operacyjny Rosenberga (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)¹

STRESZCZENIE. Historia rabunku dóbr kultury dokonanego przez nazistów podczas II wojny światowej, późniejsze losy i lokalizacja zbiorów, a także powojenne zabiegi o ich odzyskanie do dziś nie zostały w wystarczającym stopniu zbadane naukowo. Niniejsza praca omawia działanie i strukturę jednej z głównych niemieckich agencji powołanych do zarządzania zorganizowaną grabieżą – Sztabu Operacyjnego Rosenberga (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – ERR). Skupia się na konfiskatach przeprowadzanych w bibliotekach i archiwach, odtwarza przemieszczanie zagrabionego materiału, ujawnia przy tym nowe materiały źródłowe oraz identyfikuje zbiory, które nie zostały po wojnie zwrócone prawowitym właścicielom. Przede wszystkim zwrócono uwagę na materiały, które pod koniec wojny znalazły się w mało znanym centrum badań i w bibliotece ERR w Raciborzu (niem. Ratibor), gdzie Niemcy zdołali przetransportować ponad dwa miliony książek.

SŁOWA KLUCZOWE: wojna światowa 1939-1945, rabunek archiwów i dóbr kultury, Sztab Operacyjny Rosenberga (ERR), Alfred Rosenberg, Racibórz.

Sześćdziesiąt lat po zakończeniu wojny nadal odnajdywane są skarby kultury zrabowane przez nazistów – wyrwane ze swoich miejsc lub zagrabione ponownie w ostatnich miesiącach wojny. Relokowane dzieła sztuki

¹ Niniejszy artykuł jest tłumaczeniem pierwszej części obszernego opracowania Patricii Kennedy Grimsted (*Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, „Holocaust and Genocide Studies” 19, 2005, nr 3, s. 390-458) poświęconego problematyce grabieży bibliotek i archiwów dokonywanej przez nazistów w czasie ostatniej wojny. Ze względu na jego obszerność redakcja zdecydowała się opublikować go w dwóch częściach. Część druga ukaże się w kolejnym wydaniu rocznika – przyp. red.

i cenne książki ciągle jeszcze pojawiają się gdzieś na świecie, od Finlandii po Argentynę czy Japonię. Uczeni dyskutują o „sztuce na usługach polityki”, „gwałcie dokonanym na Europie” i „wielkiej grabieży”². „Trofea wojenne” przechwycone przez zwycięską armię sowiecką na froncie wschodnim często obejmowały własność kulturową wcześniej zagrabioną gdzie indziej przez nazistów. Dziś wiemy więcej o „Beautiful Loot” (łupach wojennych), które trafiły do Związku Radzieckiego jako „ukryte skarby”³.

We wcześniejszym artykule prześledziłam drogę, jaką przebyło do Mińska pół miliona książek skonfiskowanych przez nazistowskie Niemcy „wrogom narodowego socjalizmu” w Europie Zachodniej. Książki te, przejęte przez wojska sowieckie na Śląsku, zostały przetransportowane do stolicy sowieckiej Białorusi. Owe „dwukrotnie zagrabione” książki były wcześniej gromadzone przez ERR – specjalną jednostkę nadzorowaną przez Alfreda Rosenberga, a do Mińska przetransportowano je z magazynów w Mysłowicach (przedmieście Katowic), około 70 km na północ od śląskiego centrum naukowego ERR w Raciborzu⁴. Centrum było odbiorcą archiwów i książek zagrabionych przez nazistów podczas szeroko prowadzonej ideologicznej, politycznej i kulturowej polityki państwa nazistowskiego. W przeciwieństwie do dzieł sztuki, przechwycone materiały archiwalne i biblioteczne nie miały służyć celom wystawienniczym, prestiżowym, nie miały też przynosić zysku. Jeśli tylko mogły posłużyć jako materiał dowodowy na poparcie imperialnych pretensji Hitlera lub eksponowały zło „bolszewizmu”, miały być wyszukiwane wszelkimi sposobami. Kiedy „wrogowie kraju”, tacy jak Żydzi czy masoni, zdołali uciec,

² Por. L. Nicholas, *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War*, New York 1994; oraz nieco słabiej udokumentowany materiał w: F.D. Liechtenhan, A.I. Barkovets (ówczesny zastępca dyrektora GA RF), *Le Grand Pillage: Du butin des nazis aux trophées des Soviétiques*, Rennes 1998). Jonathan Petropoulos koncentruje swoje zainteresowanie głównie na sprawach dotyczących polityki kulturowej oraz na kolekcjonerach dzieł sztuki, zob. *Art as Politics in the Third Reich*, Chapel Hill 1996.

³ Zob. K. Akinsza, G. Kozłow, S. Hochfield, *Beautiful Loot: The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures*, New York 1995 (wyd. bryt.: *Hidden Treasures*); wcześniej ukazały się: *Spoils of War: The Soviet Union's Hidden Art Treasures*, „ARTNews” kwiecień 1991, s. 30-41; *The Soviets' War Treasures: A Growing Controversy*, „ARTNews” wrzesień 1991, s. 112-119. Na temat kontekstu stalinowskiej polityki reparacyjnej, zob. P. Knyshewskij, *Dobycza: Tainy germanskikh reparatsii*, Moscow 1992 (dostępne także w wyd. niem.). Por. również imponujący tom materiałów pokonferencyjnych z sympozjum, które odbyło się w Nowym Jorku w 1995 roku, *The Spoils of War: World War II and Its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*, red. E. Simpson, New York 1997.

⁴ P.K. Grimsted, *The Road to Minsk for Western Trophy Books*, „Libraries and Culture” 30, 2004, nr 4, s. 351-404.

byli aresztowani lub deportowani, szczególnie ci o wybitnym znaczeniu politycznym i społecznym. Ich osobiste czy należące do instytucji biblioteki i archiwa były przejmowane i przesyłane odpowiednim agencjom badawczym. Specjaliści katalogowali następnie materiały, analizowali je i zabezpieczali. Materiały takie traktowane były nie tylko jako spuścizna po „wrogach Rzeszy”, ale również jako tworzywo dla celów propagandowych oraz dla przyszłego użytku „operacyjnego”.

Część książek spalono na wielkich stosach całopalnych podczas aranżowanych spektakularnych i pompacyjnych widowisk. Inne przekazano na przemiał. Najcenniejsze zachowano, ale miejsc przechowywania wielu skonfiskowanych książek i materiałów archiwalnych do dziś nie udało się ustalić. Próba odtworzenia ich wojennej migracji wśród różnych nazistowskich agencji pozwala jednak na zdobycie pewnych wskazówek co do ich powojennych losów. Większość książek, które w momencie zakończenia wojny znajdowały się na terenach stref okupacyjnych państw zachodnich, natychmiast odsyłało do krajów pochodzenia, chociaż i tu zdarzały się wyjątki i nieprawidłowości (dziś, coraz częściej, wychodzą one na światło dzienne). Niestety, wiele z książek pochodzących z bibliotek w Europie Zachodniej, które ostatecznie znalazły się w Związku Radzieckim, wcześniej zostało przemieszanych z innymi książkami, zagrabionymi przez nazistów na okupowanych terytoriach sowieckich. Właśnie to przemieszanie zadecydowało o ich powojennym losie.

Jeden z moich wcześniejszych artykułów koncentrował uwagę na archiwach gromadzonych w czasie wojny przez Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA), przekazywanych do Urzędu VII, RSHA Amt VII (przede wszystkim odpowiedzialnego za sprawy ideologiczne), a wreszcie do centrum ewakuacyjnego dla archiwów na Śląsku. Tam zostały odnalezione przez Armię Czerwoną, a następnie przetransportowane do Związku Radzieckiego⁵. Od czasu rozpadu Związku Radzieckiego wiele zgromadzonych tam materiałów archiwalnych zwrócono właścicielom we Francji, Belgii, Holandii, Luksemburgu, nawet do założonego w Londynie w 1978 roku Archiwum Rodzinnego Rothschildów⁶. Nie dotyczyło to jednak wszystkich książek, niektóre nadal pozostają na terenie byłego

⁵ Zob. P.K. Grimsted, *Twice Plundered or 'Twice Saved'? Identifying Russia's 'Trophy' Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*, „Holocaust and Genocide Studies” 15, 2001, nr 2, s. 191-244. Por. także uaktualnioną wersję rosyjską *Dważdy zachwaczennyje ili 'dważdy spasennyje? Rozysk rossijskich 'trofeinych' archiwow i dobycza Gławnogo uprawlenija imperskoj bezopasnosti*, w: *Sotsial'naja istoriia. Jezegodnik 2004*, Moskwa 2005, s. 401-455.

⁶ Zob. zbiór szkiców *Return from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution*, red. P.K. Grimsted, F.J. Hoogewoud, Leicester 2005.

Związku Radzieckiego. Książki, które powędrowały do ZSRR wraz z innymi zdobyczami wojennymi, nie zostały zwrócone. Ponad dwa miliony zrabowanych przez Niemców książek doczekało końca wojny w Raciborzu. Te, które trafiły tam z terytorium Związku Radzieckiego, zostały odzyskane przez Armię Czerwoną. Inne, zrabowane w Europie Zachodniej, powędrowały razem z nimi. Fakt, że książki złupione na Zachodzie zostały wymieszane z milionami książek zagrabionymi z terenów sowieckich, posłużył Sowietom jako usprawiedliwienie zatrzymania przy sobie wszystkich zbiorów. Dopiero po upadku imperium sowieckiego zostaje ujawnianych coraz więcej informacji o centrum w Raciborzu i powojennych losach przetrzymywanych tam zbiorów⁷.

Zanim jednak powrócimy do Raciborza, należy przyjrzyć się bliżej ERR kierowanym przez Rosenberga oraz antybolszewickim i antysemitycznym programom badawczym, które wyznaczały priorytety, uzasadniały i usprawiedliwiały podjęte działania. Następnie omówię mało znane, oryginalne listy sporządzone w ERR, obejmujące spisy zbiorów należących do bibliotek splądrowanych w różnych krajach, prześlę główne kierunki wysyłek książek zrabowanych na Zachodzie, później uzupełnionych tymi zrabowanymi na froncie wschodnim. Racibórz jako główne centrum sortowania i studiów nad książką w rękach ERR (od połowy 1943 roku) przyciąga uwagę jako centralny punkt przerzutowy i miejsce, gdzie książki zostały odnalezione przez wojska sowieckie i skąd wysłano je w kolejną podróż.

Wstępne dochodzenie w sprawie zrabowanych dzieł przez ERR prowadzone przez oficerów i urzędników amerykańskiego OSS i MFA&A zakończono sporządzeniem raportu dotyczącego materiałów przejętych przez ERR, jednakże jego autorzy nie byli w stanie stworzyć „listy strat obejmujących wyszczególnienie konfiskat i rabunków dokonanych na

⁷ Pierwszy raz temat Raciborza poruszyłam w: *The Fate of Ukrainian Cultural Treasures during World War II: Archives, Libraries, and Museums under the Third Reich*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 39, 1991, nr 1, s. 66-69. Również krótkie wprowadzenie na temat Raciborza zamieszczono w: *The Odyssey of the „Smolensk Archive”: Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism*, Pittsburgh 1995, w szczególności s. 16-18, oraz w artykule *New Clues Regarding Nazi Archival and Library Plunder: The ERR Racibor Center and the RSHA VII Amt Operations in Silesia*, w: *The Return of Looted Collections (1946-1996). An Unfinished Chapter: Proceedings of an International Symposium to Mark the 50th Anniversary of the Return of Dutch Collections from Germany*, red. F.J. Hoogewoud, E.P. Kwaadgras et al., Amsterdam 1997, s. 52-67. Por. również P.K. Grimsted, *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge 2001, szczególnie rozdział 5.

bibliotekach przez Einsatzstab”⁸. Powiedzmy jasno, ERR nie był jedyną hitlerowską agendą zaangażowaną w plądrowanie i rabunek bibliotek i archiwów na terenach okupowanych. Istnieje kilka opracowań śledzących rolę ERR i analizujących konkretne operacje Rosenberga w poszczególnych krajach, jednak większość z nich została napisana bez dostępu do materiałów archiwalnych ERR znajdujących się w Związku Radzieckim, a już działalność tej jednostki na Wschodzie nie zainteresowała szczególnie badaczy. Z kolei rola Raciborza z całą pewnością nie była do tej pory jasno opisana⁹.

Zasady działania tych agend nie zawsze dają się jednoznacznie ustalić, wiele szczegółów bowiem nadal pozostaje nieznanymi. Operacje ERR skierowane przeciw bibliotekom przeprowadzane były w czasie trwania wyniszczającej wojny. Pomimo olbrzymich wysiłków organizacyjnych i indywidualnych pracowników ERR jednostka musiała konkurować o przydział każdego wagonu kolejowego z transportem wojskowym bezpośrednio z armią niemiecką, z czołgami oraz rywalizującymi agendami. Pracownicy ERR musieli walczyć z RSHA o podział najbardziej interesujących części łupów wojennych, z Heeresarchiv (Archiwum Armii) o transport zamawianych materiałów wojennych i z Reichsarchiv o przydział taboru kolejowego, który ci ostatni także zamawiali.

Zaskakujące jest, że ERR w warunkach wojennych udało się załatwić transport tyłu przesyłek w wagonach towarowych, ale nie budzi zdziwienia, że wiele z tych przesyłek często nie trafiało do odbiorcy, było ponownie grabionych po drodze lub opóźnianych.

⁸OSS, Art Looting Investigatory Unit, Consolidated Interrogation Report no. 1 (J.S. Plaut): „Activity of the ERR in France” (15.08.1945), odbitka, s. 2; kilka kopii w Archiwum Narodowym, College Park (NACP), np. RG 239 (Roberts Commission)/85 i RG 260 (OMGUS), Ardelia Hall Collection (AHC), w publikacji mikrofilmowej wydanej przez NARA: M1782, rolka 1-OSS Art Looting Investigation Unit Reports. Inna kopia znajduje się w archiwum publicznym Public Record Office (PRO), T209/29, dostępna w wersji elektronicznej na stronie internetowej Central Registry of Information on Looted Cultural Property, 1933-1945: http://www.lootedart.com/International/International%20Bodies%20and%20Reports/Orcid_GSF_38002_4627314815.asp.

⁹Do tej pory najbardziej obszernym studium na temat rabunku dokonywanego w bibliotekach Europy Zachodniej przez ERR jest: D.E. Collins, H.P. Rothfeder, *The Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Looting of Jewish and Masonic Libraries during World War II*, „Journal of Library History” 18, zima 1983, s. 21-36, napisane jednak jeszcze przed otwarciem archiwów ERR w Kijowie i Moskwie, a więc przed ponowną ewaluacją dostępnych źródeł. To samo dotyczy pracy H.P. Rothfedera, *A Study of Alfred Rosenberg’s Organization for Nationalist Socialist Ideology*, University of Michigan 1963. Por. także: J. Starr, *Jewish Cultural Property under Nazi Control*, „Jewish Social Studies” 12, styczeń 1950, s. 32-45; L.I. Poste, *Books Go Home from the Wars*, „Library Journal” 73, 1948, nr 21, s. 1699-1704.

Ekipy do spraw bibliotek Armii Czerwonej i MFA&A nie mogły mierzyć się z ERR, gdy chodzi o poziom organizacji i prowadzenia ewidencji.

Dokumenty i kartoteki ERR okazały się niezwykle przydatne w powojennych wysiłkach restytucji zrabowanego materiału, ale zaledwie niewielką część list tworzonych przez ERR w konfiskowanych bibliotekach wykorzystano w odpowiedni sposób. Dziś źródła ERR, a więc te, które są od dawna dostępne na Zachodzie, uzupełnione o dokumentację przechwyconą przez Sowieców i do tej pory ukrywaną, są absolutnie podstawowe dla rekonstrukcji tras migracji zrabowanych dóbr kultury.

Alfred Rosenberg i Einsatzstab Rosenberg, Leibbrandt i antybolszewickie badania naukowe

Proces sądowy szefa ERR, którego nazwisko wpisane było w oficjalną nazwę agencji, Alfreda Rosenberga (1893-1946), powieszzonego w Norymberdze, ujawnił wiele aktów przemocy dokonanych wobec kultury i ludzkości, w jakie obfitowała jego wojenna kariera. Urodzony w Rewalu (Tallinn) Rosenberg krótko po rewolucji rosyjskiej i przegranej Niemiec, pod koniec listopada 1918 roku, uciekł z miasta wraz z wycofującą się niemiecką armią, dokładnie w tym czasie, kiedy proklamowano niepodległość Estonii. W roku 1920 przyłączył się do grupy, z której później wyrósł trzon partii nazistowskiej (NSDAP) i szybko osiągnął w niej stanowisko przywódcze, opowiadając się za ideologią partii. Hitler mianował go w 1923 roku założycielskim redaktorem naczelnym partyjnego dziennika „*Völkischer Beobachter*”. Rosenberg wydawał również antysemitki miesięcznik „*Der Weltkampf: Monatsschrift für die Judenfrage in allen Länder*”, założony w 1924 roku. Aktywnie współuczestniczył w kształtowaniu idei światowej konspiracji żydowsko-masońsko-bolszewickiej, będąc autorem takich pism, jak osławione *Mythus des 20. Jahrhunderts*¹⁰.

Po dojściu nazistów do władzy w roku 1933 Rosenberg kierował Departamentem Polityki Zagranicznej (Aussenpolitisches Amt). W styczniu 1934 roku Hitler powołał go na stanowisko zastępcy Führera ds. nadzoru nad duchowym i ideologicznym szkoleniem partii NSDAP (DBFU). Na tym stanowisku Rosenberg rozbudował aparat oraz sieć biurokratyczną

¹⁰ Angielskie tłumaczenie *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* opublikowano po raz pierwszy w 1952 i wydano ponownie w 1982 przez wydawnictwo rewizjonistyczne. Michael Kellogg wiąże Rosenberga z kręgiem Aufbau w: *The Russian Roots of Nazism: The Influence of White Émigrés on the Making of National Socialism*, New York 2005). Por. także R. Cecil, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, London 1972.

i ideologiczną tak, że do roku 1937 urząd dysponował wyspecjalizowanymi jednostkami do spraw sztuki, muzyki oraz innych obszarów kultury. Pracownicy ci w późniejszym czasie stali się załóżką kadr dla ERR¹¹. Podczas pierwszego roku działania na Zachodzie ERR używał do korespondencji papieru firmowego DBFU, dodając u dołu swoją pieczęć¹². DBFU funkcjonowało aż do końca wojny, w tym czasie było już tylko jednym z wielu biur zarządzanych przez Rosenberga, znajdowało się całkowicie w cieniu ERR i jego filii Hohe Schule (nazistowskiej wyższej szkoły politycznej i instytucji badawczej opisanej poniżej), nie wspominając o Ministerstwie Rzeszy ds. Okupowanych Terytoriów Wschodnich (RmbO), którego kierownictwo również zostało powierzone Rosenbergowi.

Jednym z głównych doradców i bliskich współpracowników Rosenberga w Ministerstwie Spraw Zagranicznych był dr Georg Leibbrandt, sam urodzony niedaleko Odessy i specjalizujący się w genealogii i historii Niemców zamieszkujących Imperium Rosyjskie i Związek Radziecki. Leibbrandt kierował Sekcją Wschodnią departamentu polityki zagranicznej partii nazistowskiej przez całe lata 30.¹³. Był mocno zaangażowany w prace polityki arianizacji na terenach wschodnich oraz towarzyszącej jej grabieży kulturalnej. Leibbrandt zgromadził zbiór materiałów dotyczących osadników niemieckich w Imperium Rosyjskim, tzw. Zbiory Leibbrandta (Sammlung Leibbrandt), z których lwia część stanowiły materiały będące owocem działań wykonanych na jego polecenie – grabieży archiwów na Ukrainie. Plądrowania archiwów – brutalnymi metodami – przeprowadzało specjalne komando do spraw wyszukiwania trofeów wojennych,

¹¹ Na temat wykształcenia Rosenberga i jego działalności jako pełnomocnika Führera (DBFU) zob. R. Bollmus, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im Nationalsozialistischen Herrschaftssystem*, Stuttgart 1970; H.P. Rothfeder, op.cit.; M. Weinreich, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People*, New Haven 1999, zwłaszcza s. 22-27. Por. także wczesną biografię i spis dokumentów podane przez: J. Billig, *Alfred Rosenberg dans l'action idéologique, politique et administrative du Reich hitlérien: Inventaire commenté de la collection de documents conservés au C.D.J.C. provenant des archives du Reichsleiter et Ministre A. Rosenberg*, Paris 1963 (=Les inventaires des archives du CDJC, Paris, t. 1).

¹² Oficjalna nazwa Sztabu (ERR) początkowo brzmiała „Einsatzstab der Dienststellen des Reichsleiter Rosenberg für die westlichen besetzten Gebiete u.d. Niederlande”. Okrągła pieczęć była używana do września 1940 roku. Liczne przykłady znajdują się w Bundesarchiv Berlin-Lichterfeld (BAB), NS 8/259, poczynając od „Bestätigung” z 15 lipca 1940 roku, gdzie nazwa jest objaśniona. Do czerwca 1941 roku usunięto z nazwy przymiotnik „westlichen”.

¹³ Georg Leibbrandt (1899-1982) urodził się w Torosowie (niem. Hoffnungsfeld, w okręgu odeskim). Uzyskał doktorat na uniwersytecie w Lipsku, przed 1933 rokiem studiował w Paryżu i w Stanach Zjednoczonych oraz pracował z Karlem Stumpem w Deutsche Ausland Institut w Stuttgarcie.

tw. Künsberg Sonderkommando w niemieckim Ministerstwie Spraw Zagranicznych¹⁴.

Leibbrandt był płodnym autorem: zredagował w roku 1937 wczesny traktat Rosenberga *Zaraza w Rosji (Pest in Russland)*¹⁵, jego autorstwa było także kilka traktatów dotyczących „żydowsko-bolszewickiej konspiracji”, uzasadniających niemiecki napór na Wschód – Drang nach Osten¹⁶. Tego samego roku ukazało się kompendium dotyczące „losów Europy na Wschodzie”, w którym znajdowały się artykuły napisane przez Rosenberga (*Niemcy jako szaniec ochronny na Wschodzie*) oraz Leibbrandta (*Grabież bolszewicka na wschodzie Europy i na świecie*)¹⁷. Wraz z podpisaniem paktu Ribbentrop-Mołotow w 1939 roku antysowieckie publikacje zostały czasowo wstrzymane¹⁸.

Za kulisami rosenbergowski Amt Osten kontynuował jednak przygotowania do wojny. Alfred Rosenberg został powołany na stanowisko zastępcy Führera ds. centralnego przetwarzania zagadnień terenów wschodnich (Beauftrager des Führers für die zentrale Bearbeitung der Fragen des ost-europäischen Raumes), Leibbrandt tymczasem stanął na czele oddziału

¹⁴ Na temat Sammlung Leibbrandt zob. G. Camphausen, *Die wissenschaftliche historische Russlandforschung im Dritten Reich 1933-1945*, Frankfurt 1990, s. 213-224; opracowanie nie wymienia zrabowanych materiałów z Odessy i innych miejsc, zwłaszcza dotyczących archiwów lokalnych społeczności niemieckich. Karl Stumpp (1896-1982), współpracownik Leibbrandta w stuttgarckim Deutsches Ausland Institut, w czasie wojny kierował pracami specjalnego komanda na Ukrainie (Sonderkommando Stumpp), którego obowiązki pokrywały się częściowo z ERR, choć podlegało RMbO. Por. E.J. Schmaltz, S.D. Sinner, *The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp in Ukraine, and Its North American Legacy*, „Holocaust and Genocide Studies” 14, 2000, nr 1, s. 28-64; wersja przejrzana i poprawiona w: *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1920-1945*, red. M. Fahlbusch, I. Haar, Oxford 2004. Wiele ze sprawozdań Stumppa zachowało się w CDAWO, BAB oraz na mikrofilmie przechowywanym w Bibliotece Kongresu USA.

¹⁵ A. Rosenberg, *Pest in Russland! Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer*, Monachium 1922; wydanie skrócone przez Georga Leibbrandta – Monachium 1937.

¹⁶ G. Leibbrandt, *Jüdische weltpolitik in selbstzeugnissen*, wprowadzenie R.A. Rosenberg, Munich 1938; *Moskaus aufmarsch gegen Europa*, Monachium 1938 i 1939.

¹⁷ *Europas Schicksal im Osten: 12 Vorträge der vierten Reichsarbeitstagung der Dienststelle für Schrifttumspflege bei dem Beauftragten des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Erziehung der NSDAP und der Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums*, red. H. Hagemeyer, przy udziale G. Leibbrandta, B. Payra, Breslau 1938 i 1939. Pracę Rosenberga umieszczono jako pierwszą (*Deutschland als Bollwerk im europäischen Osten: Weihespiel des Arbeitsdienstes*), Leibbrandta drugą (*Der bolschewistische Aufmarsch des Ostens gegen Europa und die Welt*). Por. Weinreich, op.cit., s. 75-78.

¹⁸ Por. instrukcje przekazane Rosenbergowi przez M. Bormanna w zbiorach dotyczących Rosenberga w CDJC, CXLIII-258.

biura, tj. Centralnego Biura ds. Zagadnień Wschodnich (Zentralabteilung für die Behandlung von Ostfragen). Miesiąc po rozpoczęciu inwazji na Związek Radziecki, w czerwcu 1941 roku, Rosenberg objął stanowisko kierownika RmbO. Struktura kadrowa RMbO odzwierciedlała w znacznym stopniu nakładanie się stanowisk z wcześniejszego Amt Osten departamentu polityki zagranicznej partii, a Leibbrandt stanął na czele Głównego Wydziału Politycznego. Choć RMbO pozostało administracyjnie wyodrębnione z ERR, i tu doszło do znacznego nakładania się stanowisk i zakresu działalności z DBFU, które, jak wspomnieliśmy, dostarczyło wcześniej fachowej kadry temu ostatniemu. ERR dokonywał konfiskat konkretnych bibliotek i materiałów archiwalnych na polecenie Amt Osten.

Reżim nazistowski traktował narody na wschodzie Europy zdecydowanie gorzej niż narody Europy Zachodniej. Rosenberg, sam urodzony w carskiej Rosji, uważał bolszewików za największe zagrożenie, czemu zresztą dał wyraz podczas przesłuchania w procesie norymberskim:

Pytanie: Dlaczego kraje okupowane na zachodzie Europy traktowane były inaczej niż okupowane na Wschodzie?

Odpowiedź: Dlatego, że ci, których uznawaliśmy za naszych przeciwników z punktu widzenia naszej koncepcji świata, są odmienni. Na Zachodzie były to pewne organizacje żydowskie i loże masonskie, na Wschodzie nie było nic poza partią komunistyczną¹⁹.

Tego typu rozumowanie było więc usprawiedliwieniem dla prowadzenia badań i studiów antybolszewickich oraz dla priorytetu, jaki przyznany został grabieży państwowych instytucji kulturalnych na Wschodzie. Usprawiedliwiało także przejęcie słowiańskich bibliotek w Paryżu czy książek z księgarni słowiańskich w Belgii przed inwazją na ZSRR, a więc w czasie, kiedy tego typu literatura nie była jeszcze łatwo dostępna w samych Niemczech²⁰.

W Europie Zachodniej i na Bałkanach ERR koncentrował się raczej na organizacjach politycznych i religijnych, a nie na zbiorach państwowych.

¹⁹ „Zeżnanie Alfreda Rosenberga złożone w Norymberdze, Niemcy” (29.09.1945). Powody, dla których narody Europy Wschodniej traktowane były gorzej niż pozostałe, w: *Nazi Conspiracy and Aggression. Office of United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality*, t. 2, Washington 1946, s. 1347.

²⁰ Zob. P.K. Grimsted, *Twice Plundered, but Still Not Home from the War: The Fate of Three Slavic Libraries Confiscated by the Nazis from Paris*, „Solanus” 16, 2002, s. 39-76; uaktualnione w tłumaczeniu polskim: *Dwukrotnie zrabowane i nadal z dala od ojczyzny. Losy trzech bibliotek słowiańskich przejętych przez nazistów w Paryżu*, „Archeion” 106, 2003 (2005), s. 47-84.

Celem grabieży były instytucje żydowskie, loże masońskie, organizacje socjalistyczne, skupiska emigracji z Europy Wschodniej oraz wszelkie inne agencje i jednostki mieszczące się w jakikolwiek sposób w tych kryteriach. W granicach Związku Radzieckiego (sprzed 1939) natomiast grabież kulturalna dotyczyła przede wszystkim państwowych repozytoriów, a w dalszej kolejności – wcześniej znacjonalizowanych – zbiorów prywatnych i kościelnych.

Masoni, sekty religijne i inne „szkodliwe elementy” już i tak od dawna były zdelegalizowane przez reżim komunistyczny, a znaczna część judaików i hebraików została włączona do zbiorów państwowych. ERR był jednak także zainteresowany literaturą i dokumentami komunistycznymi, co zostało wyjaśnione przez Rosenberga podczas przesłuchań w następujący sposób: „Przed wszystkim to nie biblioteki prywatne czy dzieła sztuki spodziewano się tam [w ZSRR] zastać. Na Wschodzie chodziło o to, aby zdobyć reprezentatywną próbkę literatury bolszewickiej publikowanej w kraju, aby mieć podstawę do studiów nad światowym bolszewizmem”²¹. W krajach bałtyckich (dopiero co przyłączonych do Związku Radzieckiego) wszystkie ważniejsze zbiory nadal pozostawały w rękach prywatnych, stąd Sztab Operacyjny Rosenberga najpierw zainteresował się zbiorami żydowskimi.

Struktura i organizacja ERR oraz podległe jej komanda

Specjalny Oddział ds. Okupowanych Terytoriów Zachodnich ERR rozpoczął swoje działania w okupowanej Francji pod koniec czerwca i na początku lipca 1940 roku, kiedy Führer autoryzował przejęcie największych zbiorów dzieł sztuki należących do Żydów, którzy opuścili kraj przed inwazją. Natychmiast po upadku obrony i zajęciu Paryża 14 czerwca Rosenberg wysłał do stolicy Francji jednego z głównych dyrektorów DBFU, Reichshauptstellenleiterra prof. Georga Eberta, który już 18 czerwca 1940 roku zajął budynek loży masońskiej Wielkiego Wschodu Francji (15 rue Cadet) i zatrzymał się tam przez dwa dni. Pod koniec czerwca, wypełniając polecenie Rosenberga i tajnej żandarmerii polowej GFP – zanim jeszcze dotarły rozkazy od Führera – Ebert rozpoczął przeszukiwania w lożach masońskich, instytucjach należących do gmin żydowskich i domach prywatnych. Sprawozdania Eberta, w których pisał o większej niż się spo-

²¹ Cytowane z angielskiego tłumaczenia przesłuchań Rosenberga (26.09.1945), Imperial War Museum, FO 645, karton 160, s. 16.

dziewano obfitości „porzuconego” mienia kulturalnego, spowodowały że Rosenberg już 1 lipca wystąpił z prośbą o autoryzację Hitlera dla

zorganizowania, za pomocą Einsatzstab (złożonego z przywódców politycznych i specjalistów), a także Wehrmachtu, dokładnego przebadania obiektów pozostawionych przez Żydów i masonów, co pozwoliłoby stworzyć wymaganą bazę dla przyszłych badań naukowych, uważanych za konieczne dla politycznego, intelektualnego i naukowego działania zarówno NSDAP, jak i Hohe Schule²².

5 lipca nadeszły rozkazy, aby „w uzupełnieniu dzieł sztuki i kosztowności znajdujących się w posiadaniu państwa francuskiego, wartościowe dzieła sztuki i antyki znajdujące się w rękach prywatnych (przede wszystkim żydowskich) zostały niezwłocznie zabezpieczone do wysyłki lub tymczasowego ukrycia pod opieką sił okupacyjnych”. Dzieła sztuki były jednak tylko jednym z celów ERR, a zasoby biblioteczne z przeznaczeniem na użytek projektowanej Hohe Schule zaczęto wyszukiwać już od pierwszych dni²³. Hermann Göring pisał do Adolfa Hitlera w maju 1941 roku:

wojna z Żydami, masonami, ich sprzymierzeńcami oraz innymi, w oczywisty sposób niebezpiecznymi wspierającymi je duchowymi agencjami, jest sprawą i zadaniem niecierpiącym zwłoki i powinna zostać rozwiązana przez Narodowy Socjalizm jeszcze w czasie trwania wojny. Dlatego właśnie całkowicie popieram działania Reichsleiters Rosenberga zmierzające do stworzenia Specjalnych Sił Działania na terytorium okupowanym. Misją oddziałów do zadań specjalnych na terenach okupowanych byłoby wyszukiwanie i przejmowa-

²² Dokładna data utworzenia ERR nie jest ustalona, ale listy wymieniające sekretarza Hitlera Martina Bormana i Eberta, dotyczące wstępnych ustaleń w Paryżu sugerują, że Ebert mógł być pomysłodawcą idei utworzenia „Einsatzstab”. Podczas przesłuchań Rosenberga w Norymberdze nie ustalono także dokładnej daty, *Nazi Conspiracy and Aggression...*, t. 2, s. 1333-1337.

²³ Rozkaz ten przekazany został przez ministra spraw zagranicznych von Ribbentropa za pośrednictwem generała Keitela, szefa Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (OKW), generałowi von Böchelbergowi, szefowi Naczelnego Dowództwa we Francji (MVF – Militärverwaltung in Frankreich). Petropoulos analizuje działalność grabieżczą ERR na Zachodzie oraz współpracę Rosenberga z Göringiem w: *Art as Politics...* oraz w pracy późniejszej *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany*, New York 2000. Por. odpowiednie rozdziały w: L. Nicholas, op.cit. Anja Heuss porównuje grabież we Francji i Związku Radzieckim w: *Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion*, Heidelberg 2000.

nie wszelakiego rodzaju materiałów i dóbr kulturalnych należących do wyżej wspomnianych grup oraz przetransportowywanie tychże materiałów do Niemiec²⁴.

Rosenberg często podkreślał ważność przejmowania materiałów i książek „wrogów rządowych” i zatrzymania ich w rękach niemieckich do dalszego badania.

ERR posiadał duży aparat biurokratyczny do spraw ideologii, propagandy i grabieży, działający równolegle z innymi państwowymi i partyjnymi agencjami, włączywszy w to armię. Osobista kancelaria Rosenberga (Dienststelle, później Kanzlei Rosenberg) kontrolowała wiele jego funkcji²⁵. Gerhard Utkal, dyrektor operacyjny DBFU, pełnił dodatkowo funkcję szefa operacji przeprowadzanych przez ERR²⁶. Centrala ERR znajdowała się w Berlinie (Margarethenstr. 17, Berlin W35) i dysponowała wspomagającymi agencjami, mieszczącymi się w byłym Haus am Knie (Bismarckstr. 1, Berlin-Charlottenburg), do którego zresztą później przeniesiono także centralę. Podczas pierwszych lat wojny pozostałe wydziały i jednostki badawcze rozlokowano w innych częściach miasta oraz wokół Berlina.

We Francji działalnością M-Aktion kierował baron Kurt von Behr (zm. 1945), który w marcu 1942 roku objął również kierownictwo Biura Zachodniego (Dienststelle West albo Amt Westen) podległego RMbO. W tym momencie zarządzanie paryskim biurem ERR przeszło w ręce Karla Brethauera. Zorganizowano oddzielne Główne Grupy Działania (HAG), w miarę jak zajmowano i okupowano kolejne nowe terytoria. Później grupy podlegały kilku kolejnym reorganizacjom. HAG Francja²⁷,

²⁴ Notatka służbowa Göringa do Hitlera (Berlin, 1.06.1941); tłumaczenie francuskie w: *Le pillage par les Allemands des oeuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des juifs en France: Recueil de documents*, red. J. Cassou, Paris 1947, s. 90. Kwestia ta jest poruszona ponownie w rozkazie Hitlera z 1 marca 1942 roku, ibidem, s. 96-97.

²⁵ Zob. R. Bollmus, op.cit.

²⁶ Gerhard Utkal (1912-?) urodził się na Śląsku, wstąpił do partii nazistowskiej w 1931 roku (*Personalkarte* w archiwum w Berlinie, BAB, 1190001728), pracował w Rosenberg Dienststelle od 1937 roku. Jego antysemityczny traktat *Der jüdische Ritualmord: Eine nichtjüdische Klarstellung* (Breslau 1935) wydano w kilku nakładach. Gerard Aalders opisuje broszurę Utkala z 1941 roku, usprawiedliwiającą konfiskatę własności żydowskiej w: *Nazi Looting: The Plunder of Dutch Jewry during the Second World War*, przeł. A. Pomerans, E. Pomerans, Oxford–New York 2004); w oryginale: *Roof: De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Haga 1999, s. 49-50.

²⁷ J. Billig omawia działania ERR (op.cit., s. 123-151), odwołując się do dokumentów przechowywanych w CDJC. Zob. także: OSS, Consolidated Interrogation Report, no. 1: „Activity of the ERR in France”; załącznik nr 10 podaje wykaz większych zbiorów żydowskich skonfiskowanych w Paryżu z przytoczonymi kodami nadawanymi przez

HAG Belgia i Północna Francja²⁸ oraz HAG Holandia²⁹ działały na okupowanych terenach zachodnich, okazjonalnie wspierane przez jednostki pomocnicze. Jednocześnie utworzono komanda specjalne (Sonderstäbe), które przeprowadzały różnego typu operacje, zajmując się sztuką wizualną, muzyką, prehistorią oraz bibliotekami, a później także teatrem, folklorem i genealogią, innym powierzono misje specjalne³⁰.

Gdy w 1942 roku deportacje Żydów z okupowanych krajów Europy Zachodniej nasiliły się, działania ERR sprzężono z tzw. Möbel-Aktion (Akcja-Meble, Akcja-M), tj. organizacją powołaną do „zagospodarowania” wyposażenia domów żydowskich. Konceptyjnie ustalona jesienią 1941 roku, technicznie podlegająca Rosenbergowskiemu Dienststelle West (czy też Amt Westen), M-Aktion była częścią RMbO. Jej pierwotnym celem było dostarczanie wyposażenia mieszkań i mebli do zniszczonych w wyniku bombardowań domów w Rzeszy oraz dla personelu RmbO (i ERR) na Wschodzie. W olbrzymim stopniu korzystała z pomocy personelu i infrastruktury ERR. We Francji M-Aktion kierowana była przez barona Jurta von Behra (wcześniej kierował operacjami ERR w Paryżu) w randze kierownika Dienststelle West (25 marca 1942 roku). W punktach zbiorczych odbioru zagrabionego mienia pojawiły się olbrzymie ilości domowego sprzętu, od fortepianów do garnków, patelni czy dziecięcych lalek. Znaczna liczba dzieł sztuki powędrowała do Jeu de Paume (swoisty punkt koncentrujący zagrabione dzieła sztuki we Francji), a stamtąd do depozytoriów ERR, główne w Bawarii. Inne działy M-Aktion działały wspólnie z personelem ERR w Belgii i Holandii, w ostatnim przypadku właściwie prowadzone były przez ERR³¹.

ERR. Temat uzupełnia tajne sprawozdanie brytyjskiego MFA&A („Einstazstab Rosenberg”) w PRO, T209/26.

²⁸ Na temat belgijskich operacji ERR zob. J. Lust, M. Vermote, „*Papieren Bitte!*” *The Confiscation and Restitution of Belgian Archives and Libraries (1940-2002)*, w: *Return from Russia...* Lust w dużym stopniu opiera się na swojej wcześniejszej pracy *De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg en de bibliotheekroof in België (1940-1943)*, Brussels 2000.

²⁹ Na temat Holandii zob. G. Aalders, op.cit.; P. Manasse, *Verschleppte Archive und Bibliotheken: Die Tätigkeiten des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges*, przeł. G.A. Pippig, St. Ingbert 1997, w oryginalne *Verdwenen archieven en bibliotheken*, Haga 1995.

³⁰ W. de Vries, *Sonderstab Musik: Music Confiscations by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg under the Nazi Occupation of Western Europe*, Amsterdam 1996, zestawia spory materiał dokumentalistyczny na temat oddziałów specjalnych ERR na Zachodzie, jedno z pierwszych opracowań wskazujących na znaczenie Raciborza. Por. także W. de Vries, *Rosenberg's Music Theft Apparatus* (s. 26-32) oraz moje sprawozdanie z tej samej konferencji *New Clues Regarding Nazi Archival and Library Plunder*, w: *The Return of Looted Collections...*, s. 52-60 i 65-66.

³¹ Opracowania na temat Belgii zob. J. Lust, M. Vermote, op.cit. Autorzy cytują dodatkowe źródła holenderskie na temat M-Aktion. Zob. także: J. Pezechkian, *La Möbelak-*

ERR zdążył już splądrować biblioteki we Francji, Belgii i Holandii, zanim M-Aktion ruszyła pełnym tempem i zaczęła zabierać z prywatnych domów o wiele więcej książek. W Paryżu budynek Alliance Israélite Universelle (AIU) wykorzystano jako punkt składowy i główne repozytorium książkowe dla M-Aktion. W 1940 roku ERR opróżnił półki biblioteki AIU z 40 000 tomów książek, które następnie trafiły do Instytutu Badań Kwestii Żydowskich we Frankfurcie (IEJ). Do czerwca 1942 roku na te same opróżnione półki AIU trafiło około 100 000 tomów książek zatrzymanych na terenie Paryża. Niektóre z nich, w tym albumy, trafiły tutaj ze specjalnego komando ERR zajmującego się dziełami sztuki (Sonderstab Bildende Kunst), ale większość, jak się zdaje, została skonfiskowana w trakcie M-Aktion³². Jeszcze więcej książek zagrabiono z mienia żydowskiego w Holandii, gdzie jedno z centrów ośrodków sortowniczych założono w styczniu 1943 roku w Amsterdamie (116 Rokin). Zebrane tu książki były przeznaczone do dalszej wysyłki do IEJ oraz do centralnej biblioteki Hohe Schule (ZBHS) lub wreszcie do centrum kontroli książki ZBHS (Buchleitstelle) prowadzonego przez ERR najpierw w Berlinie, później w Raciborzu. Pozostałe książki przeznaczano na przemiał³³.

Na okupowanych terenach Związku Radzieckiego struktura organizacyjna ERR odpowiadała liniom podziału geograficznego. Choć struktura ta zmieniała się wraz z militarnym rozwojem sytuacji frontowej, cywilny pion ERR zorganizowano, tworząc trzy Główne Grupy do Zadań Specjalnych – HAG-Ostland dla krajów bałtyckich, HAG-Mitte dla Białorusi i zachodniej Rosji oraz HAG-Ukraine. Wszystkim towarzyszyły pomocnicze grupy specjalne (AG). Utworzono specjalne komando do spraw bibliotecznych, archiwów, prehistorii, badań naukowych i analizy oraz do innych konkretnych celów. Upoważnienie ERR do identyfikowania i konfiskowa-

tion (1940-1963), <http://www.combuysse.fgov.be/mobelaktion.html#topwet> (Bruksela, 4.09.2000). Aalders poświęca M-Aktion rozdział, wyjaśniając, że choć Dienststelle Weste zarządzała poczynaniami w Holandii, faktycznie podlegała ERR-HAG Nederland (op.cit., s. 203-209). Międzynarodowy Instytut Historii Społecznej (IISH) w Amsterdamie digitalizuje obecnie obszerne archiwum M-Aktion znajdujące się w kraju, w Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Archiwum dostępne jest na stronie internetowej instytutu: http://www.joodsmonument.nl/article.php?thg_id=1005.72&lang=en (w języku angielskim i niderlandzkim).

³² Peter Wörmke do Karla Brethauera (Paryż, 17.06.1942), CDAWO, 3676/1/172, fols. 249-252; „Die Buch- und Zeitschriftenbestände in Paris, 45, rue la Bruyère”, podpisane Wörmke (Paryż, 4.06.1942), Tsentral’nyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv derzhavnoi vlady Ukrađna (CDAWO), 3676/1/172, fols. 241-241v. Na temat biblioteki i archiwum AIU zob. J.C. Kuperminc, *Looted French Jewish Archives: The Case of the Library and Archives of the Alliance Israélite Universelle, w: Return from Russia...*

³³ G. Aalders, op.cit., s. 207-208.

nia dóbr kultury na terenach okupowanych Europy Wschodniej było już ogłoszone w sierpniu 1941 roku³⁴. Przeprowadzone analizy operacji ERR dokonywanych w bibliotekach na Ukrainie, a w szczególności w Kijowie, zostały opublikowane przez specjalistów ukraińskich z Biblioteki Narodowej Ukrainy, wraz ze szczegółowym spisem inwentaryzacyjnym dokumentów dotyczących sprawy i archiwów pozostających w czasie wojny w Kijowie³⁵. Mniej szczegółowe opracowania działalności ERR opublikowano w innych częściach Związku Radzieckiego³⁶.

W dekrete podpisanym przez Hitlera 1 marca 1942 roku ponownie zostało podkreślone, że zadaniem ERR było „dokonanie rejestracji wszystkich dóbr kultury znajdujących się w bibliotekach, archiwach i lożach masonskich, które mogą zostać wykorzystane w jakikolwiek sposób w walce ze światowym żydostwem i masonerią”. Pierwsze instrukcje wzywały do rejestracji wszystkich głównych dóbr kultury, w tym tych, które znajdowały się w muzeach, bibliotekach i archiwach, co tłumaczyłoby stworzenie szczegółowej kartoteki ERR, zwanej dziś z rosyjska „Kartoteką Z”, a której spore fragmenty zachowały się do dziś i przechowywane są w Moskwie³⁷. Niektóre z pozostałych kart rejestracyjnych odnaleziono także w krajach bałtyckich³⁸. W miarę jak Niemcy czuli się coraz pewniej na zajętych obszarach, zamierzali terytoria sowieckie przyłączyć do Rzeszy i początkowo byli zainteresowani zachowaniem dużej części zbiorów na miejscu. Niemcy z przerażeniem odkryli, że Sowietnicy zniszczyli wiele niemieckich pamiątek kultury i dzieł sztuki w czasie rewolucji i późniejszych lat czy-

³⁴ Rozkaz Rosenberga do Komisarza Rzeszy Ostland (20.08.1941) przedstawiono w procesie norymberskim jako dowód rzeczowy: Exhibit USA-385 (1015c-PS), *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945-1 October 1946 (Nuremberg, 1947-1949), Documents in Evidence*, t. 26, s. 530-531.

³⁵ *Biblioteky Kyjiva v period natsists'kod' okupatsid' (1941-1943): Doslidzhennia. Anotovanyi pokazhchyk. Publikatsid' dokumentiv*, por. L.A. Dubrowina i N.I. Małolietowa; red. O.S. Onyszczenko, H.W. Boriak, L.A. Dubrowina, et al., Kyiv 2004. W szczególności wprowadzenie Boriaka i Dubrowiny, a także Tatiany Sebta na temat organizacji ERR na Ukrainie (s. 114-148).

³⁶ M.S. Zinich, *Pokhishchennye sokrovishcha: Vyvoz natsistami rossiiskikh kul'turnykh tselestei*, Moscow 2003), a także eadem, *Dejatelnost' Operativnogo sztaba A. Rozenberga po wywozu kulturnykh cennostej iz SSSR, „Otczestwennaja istorija” 4, 1999.*

³⁷ M.A. Boitsowij, T.A. Vasilewa, *Kartoteka „Z” Operativnogo sztaba „Reikhsliaiter Rozenberg”: Tsennosti kul'tury na okupirovannykh territoriiakh Rossii, Ukrainy i Belorossii, 1941-1942*, Moscow 1998.

³⁸ Około 300 kart rejestracyjnych z krajów bałtyckich (niezamieszczonych w publikacji moskiewskiej na temat „Kartoteki Z”) pozostaje w zbiorach ERR w RGWA, fond 1401k, folder 75. Mniej więcej 150 kart ERR z Litwy (oraz kilka z Estonii) znajduje się obecnie w Wilnie, LCVA, fond 633, foldery 3 i 24.

stek oraz że wiele miejsc zaminowano – szczególnie w Kijowie – zanim opuszczono teren, aby oddać go Niemcom³⁹.

Zgodnie z tym samym dekretem Hitlera ERR uzyskał pełną autoryzację, przy zapewnionej współpracy Wehrmachtu i instytucji cywilnych do „przeszukiwania bibliotek, archiwów, łóż i innych ideologicznych i kulturalnych placówek wszelkiego rodzaju, by identyfikować przejęte materiały, a następnie dokonać konfiskaty w celu wypełnienia zadań NSDAP w sferze ideologicznej i ich ewentualnego wykorzystania w naukowych badaniach prowadzonych przez Hohe Schule”. Na „terenach wschodnich” „konieczne środki” miały „zostać podjęte przez Reichsleitersa Rosenberga w ramach jego pełnomocnictw jako Reichsministra ds. Okupowanych Terenów Wschodnich”⁴⁰. Gdy nazistowska armia posuwała się na wschód, ERR i stowarzyszone jednostki wojskowe i policyjne przystępowały do dzieła. Jak wyjaśniał Rosenberg podczas swojego procesu: „zarówno na Zachodzie, jak i na Wschodzie, [ERR] miał być uważany jako *Wehrmachtsgefolge*”, czyli traktowany był jako część Wehrmachtu. Oznaczało to, że ERR „jest przy armii i że podlega opiece armii”⁴¹.

Wysoki status jednostki oraz fakt, że Rosenberg pełnił funkcję ministra ds. okupowanych terytoriów wschodnich, wskazywały na to, że pozycja ERR na Wschodzie była silna i przez nikogo nie kwestionowana. A jednak operacje firmowane przez Rosenberga wzbudzały podejrzenia i sam Rosenberg wkrótce znalazł się w konflikcie z innymi nazistowskimi agencjami. Göring, jako zarządzający wykonaniem Planu Czteroletniego, oraz Reichsführer-SS Heinrich Himmler, jako głównodowodzący policją i służbami bezpieczeństwa, często utrudniali pracę ERR. Dochodziło do sytuacji, w której nawet podwładni tych ostatnich, jeśli cieszyli się silną pozycją, mogli popsuć szyki Rosenbergowi. Erich Koch na przykład, komisarz Rzeszy na Ukrainę, zatrudnił zawodowego archiwistę z Prus Georga Wintera, który wcześniej pracował dla Reichsarchiv w Paryżu i przybył na Ukrainę jesienią 1941 roku, będąc jeszcze pod rozkazami ERR. Do jesieni 1942 roku Winter pracował bezpośrednio w ramach Komisariatu – nie opuszczając zresztą szeregów ERR – jako dyrektor nowo zorganizowanej Regionalnej Administracji Archiwów, Bibliotek i Muzeów (niem.

³⁹ Omówione w: P.K. Grimsted, *Trophies of War and Empire...*, rozdz. 5.

⁴⁰ Dekret Führera (Führererlass) (1.03.1942; 149-PS; Exhibit USA-369) do wszystkich agend i biur administracji państwowej i wojskowej, *Trial of the Major War Criminals*, t. 25, s. 235; tłumaczenie angielskie w: *Nazi Conspiracy and Aggression...*, t. 2, s. 190-191; tłumaczenie rosyjskie w: *Преступные тели преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.)*, Moskwa 1963, s. 255. Kopie w wielu archiwach, np. w CDAWO, 3206/5/4.

⁴¹ *Nazi Conspiracy and Aggression...*, t. 2, s. 1338.

LV ABM)⁴². W rzeczywistości LV ABM przejęło nieco funkcji od ERR już w pierwszym tygodniu października 1941 roku⁴³.

Agencje dokonujące konfiskat

ERR często działał przez struktury policji bezpieczeństwa lub Służby Bezpieczeństwa (SD), ale generalnie przyjmowano, że agencje te dokonywały również konfiskat na zlecenie bądź w imieniu innych biur czy struktur. Kontrolę nad obiema miało RSHA, kierowane przez Heinricha Himmlera, który często nie zgadzał się z Rosenbergiem w sprawach dystrybucji i rozdziału zagrabionego majątku kulturalnego, co jest zagadnieniem szeroko analizowanym w literaturze⁴⁴. W następstwie tego współzawodnictwa wiele większych zbiorów zostało wielokrotnie podzielonych i trafiało do różnych „podbiur” czy agencji. Niektóre z konfiskat przeprowadzonych przez SD wykonano na polecenie ERR. Często jednak – a szczególnie w przypadku archiwów – zrabowane przez SD materiały były przekazywane do RSHA, nawet jeśli konfiskata została wykonana na prośbę ERR. Nierzadko ERR zdołał zachować dla siebie pewną część dokumentów.

Przy innych okazjach SD realizowała swoje wcześniej ustalone plany, co oczywiście wynika z drobiazgowych kartotek przygotowywanych dla terenu Austrii i Francji jeszcze przed okupacją. To właśnie SD była pierwsza, gdy chodziło o przejęcie archiwów partii komunistycznej w Smoleńsku. Inicjatywa SD w sprawie konfiskaty materiałów z bibliotek i archiwów pojawia się już w sprawozdaniach dotyczących konfiskat bibliotek i materiałów archiwalnych rosyjskich kół emigracyjnych w Paryżu. Po

⁴² Winter (1895-1961) był po wojnie pierwszym prezesem Bundesarchiv w Koblenz (BAK). Krótka wzmianka na temat administracji Wintera w: P.K. Grimsted, *The Fate of Ukrainian Cultural Treasures during World War II...*, s. 56-57; pozostała dokumentacja LV ABM w: opis 5 (Reichskommissariat Ukraine – RKU) w CDAWO (Kijów), fond 3206, odzyskany po wojnie przez ukraińskich archiwistów w Opawie. Szczegóły w: L.A. Dubrovina, N.I. Małolietowa, *Fond 'Reichkomisara Ukrađny (1941-1944) u CDAWO Ukrađny: Ohliad dokumentiv z istoriid' bibliotek periodu natsists'kod' okupatsid' Kyjiva*, w: *rkhivoznavstvo. Arkheografiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvoidomchyi zbirnyk naukovykh prats'*, t. 4: *Studiid' na poshanu Ruslana Pyroha*, red. H.W. Boriak et al., Kijów 2001, s. 408-427. Por. także: M.H. Dubyk, *Schema sprav Krajowoho upravlinnia arkhivamy, bibliotekamy ta muzeiamy pri Reikhskomisariati Ukrađny (1944 r.)*, „Archiwy Ukrađny” 1-3, 1995, s. 35-37.

⁴³ Wspomniany w komunikacie Rosenberga do RKU w sprawie „Sicherstellung von Kulturgütern in den besetzten Ostgebieten” (3.10.1941), BAB, NS 8/259.

⁴⁴ P.K. Grimsted, *Twice Plundered or 'Twice Saved'?*...

tym, jak SD zajęła bibliotekę i dokumenty należące do rosyjskiego emigracyjnego historyka i polityka Pawła Miliukowa w marcu 1941 roku, wszystkie zarekwirowane dokumenty pozostawiono w gestii RSHA. Większość z należących do Miliukowa dokumentów, pism i przynajmniej 5000 tomów z jego prywatnej biblioteki doczekało końca wojny w centrum RSHA w Wölfelsdorf, po czym przewieziono je stamtąd do Moskwy⁴⁵.

ERR często działał przez inne agencje, takie jak GFP. Zwykle agencje te nie dokonywały konfiskat dla siebie, lecz na zlecenie innych agencji. Na przykład, Biblioteka im. Semena Petlury w Paryżu pierwotnie została przejęta przez GFP w imieniu Leibbrandta z Ministerstwa Spraw Zagranicznych NSDAP. Dopiero po przeprowadzonej analizie materiałów w Berlinie całość została przekazana ERR⁴⁶. I odwrotna sytuacja, ERR już wcześniej planowała przejęcie Biblioteki Polskiej w Paryżu w roku 1940, ale zachowała zaledwie szczątkowe prawa do niej, po tym jak 130 000 tomów z biblioteki zostało przekazanych do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy, do jego działu badań i publikacji, znanego jako Publikationstelle. Zachowane umowy pokazują, że ERR, przynajmniej na papierze, zatrzymał prerogatywy do długotrwałych praw „własnościowych” i ewentualnych praw „zarządzania” i dysponowania materiałem⁴⁷. Znamy dzisiaj także wiele przykładów podobnej działalności GFP w imieniu ERR lub RSHA w Belgii.

Na okupowanych terenach Związku Radzieckiego, tak jak wcześniej na Zachodzie, ERR często wykorzystywał specjalistów z Reichsarchiv, którego centrala znajdowała się w Poczdamie i w berlińskiej dzielnicy Dahlem. Tak się rzecz miała, na przykład, z archiwum partii komunistycznej w Dniepropietrowsku i Smoleńsku, które pod koniec wojny przetransportowano na Śląsk. Ich zajęcie było przygotowane koncepcyjnie przez

⁴⁵ Akta czternastu oryginalnych sprawozdań SD dotyczących konfiskat zbiorów należących do przedstawicieli emigracji rosyjskiej w Paryżu znajdują się w dokumentach RSHA przechowywanych w Moskwie (większość z datą 21.03.1941, RGVA, 500k/2/221a), w tym zapiski na temat Miliukowa (fol. 10) oraz gazety, którą redagował: „Poslednije nowostki” (fol. 5). Jeszcze inne sprawozdanie znajdujące się w tych samych aktach (fol. 8) potwierdza konfiskatę prywatnych zbiorów Michaiła Osorgina (Ossorguine). Na temat dokumentów Miliukowa w 1945, zob. P.K. Grimsted, *Twice Plundered or 'Twice Saved'?*..., s. 211, 237-238.

⁴⁶ Zob. P.K. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic (UNR) during World War II* [cz. 1], „Harvard Ukrainian Studies” 22, 1999 (=Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk, red. Z. Gitelman et al.), s. 185-187.

⁴⁷ M. Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge 1988), s. 228-230, oparte na materiałach przechowywanych obecnie w BAB, R153. Por. nowe szczegóły o Bibliotece Polskiej w: P.K. Grimsted, *The Fate of Three Slavic Libraries*, a szczególnie w uaktualnionym tłumaczeniu polskim.

zawodowych archiwistów zatrudnionych w Reichsarchiv, ale jednocześnie pracujących dla ERR – Wolfganga Mommsena (działającego w Rydze) w przypadku archiwum ze Smoleńska i Georga Wintera (Kijów) w przypadku Dniepropietrowska⁴⁸.

Listy skonfiskowanych bibliotek opracowane przez ERR

Zachowane listy konfiskat przeprowadzanych w wielu krajach, w tym w Holandii, Belgii i Francji, sporządzane przez pracowników ERR, mają pierwszorzędą wagę w identyfikowaniu grabieży bibliotek i archiwów oraz w późniejszej próbie odtworzenia migracji materiałów. Francja była szczególnie narażona na penetrację ERR. Nie mamy do dyspozycji list tego rodzaju dla okupowanych terenów Związku Radzieckiego, ponieważ grabieży, która tam się dokonywała, przeważnie instytucji państwowych, nie towarzyszyły pełne detali raporty czy bardziej szczegółowa sprawozdawczość.

Listy grabionych żydowskich kolekcji dzieł sztuki sporządzone przez ERR krążyły tuż po wojnie pomiędzy urzędnikami do spraw rewindykacji dzieł sztuki i pracownikami OSS Art Looting oraz MFA&A. Zakładając podstawową rolę tych list w badaniach proveniencji zaginionych dzieł, doprowadzono ostatnio do ich ponownego opublikowania i są one obecnie dostępne w Internecie⁴⁹. Początkowo ERR skupiło się na zbiorach dzieł sztuki w Paryżu, a działania prowadzone w tym celu były tak szczegółowo dopracowane, że obejmowały karty zapisu (karty rejestracyjne) i fotografie poszczególnych dzieł sztuki, z których wiele zachowało się do naszych czasów. Główna kolekcja została ostatnio udostępniona przez Archiwum Narodowe Stanów Zjednoczonych w formie publikacji mikrofilmowej, obecnie pracuje się także nad stworzeniem odpowiedniej internetowej bazy danych⁵⁰. Zachowało się wiele spisów (inwentarzy) przewozowych

⁴⁸ Szczegóły w: P.K. Grimsted, *Odyssey of the „Smolensk Archive”...*, s. 20-23, 25-32, uaktualnione w *The Return of the Smolensk Archive*, red. M. Tax Choldin, J. Geniewa, oraz P.K. Grimsted, Moskwa 2005.

⁴⁹ Zob. załącznik nr 10 do OSS, Consolidated Interrogation Report, no. 1: „Activity of the ERR in France” (15.08.1945), op.cit. Por. „List of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) Codes” for French collections in N.H. Yeide, K. Akinsza, A.L. Walsh, *The AAM Guide to Provenance Research*, Washington 2001, s. 299-304 (załącznik K).

⁵⁰ NARA Microfilm Publication M1943 (38 rolek): *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) Card File and Related Photographs 1940-1945*, Archiwa z U.S. Occupation Headquarters, World War II (RG 260) (Washington 2003), zawiera około 21 000 kart rejestrujących dzieł sztuki i 10 000 wykonanych w Jeu de Paume w Paryżu. Ponieważ karty oznaczone są kodami według proveniencji, listę zbiorów umieszczono w pomocach i inwentarzach

wskazujących depozytoria ERR, do których obiekty były wysyłane (większość w Bawarii). Szczegóły dotyczące procedur stosowanych podczas konfiskat, procedur rejestracyjnych i dalszego rozdysponowania są doskonale zaprezentowane w *Guide to Provenience Research* wydanym przez American Association of Museums⁵¹.

Z drugiej strony, niewiele osób wie o listach sporządzonych przez ERR, dotyczących skonfiskowanych bibliotek w Paryżu. Nigdy nie zostały opublikowane, a ich archiwalne miejsce pobytu nie jest znane nawet specjalistom. A przecież powinny być punktem wyjścia dla prac dotyczących losów plądrowanych bibliotek i archiwów na Zachodzie. Obejmując opisem, już tylko w samym Paryżu, ponad 200 bibliotek należących do wybitnych jednostek czy organizacji, służą jednocześnie upamiętnieniu tych zbiorów, które zostały zagrabione i splądrowane. Wykazy pozwalają ustalić wielkość strat, łączą je też z konkretną agencją dokonującą grabieży. Wraz z innymi źródłami mogą pomóc w ustaleniu późniejszej migracji oryginalnych materiałów oraz, w niektórych przypadkach, ostatecznych losów zagrabionych kolekcji. Jak już wykazano, zawierają spisy „dwukrotnie splądrowanych” książek i archiwów, które ostatecznie znalazły się w Związku Radzieckim⁵².

Kilka różnych list skonfiskowanych zbiorów z Paryża pozostaje nadal rozrzuconych po głównych archiwach w Waszyngtonie (College Park, MD), Koblencji, Freiburgu, Berlinie, Londynie i Kijowie. Jedną kopię znaleziono w Paryżu (z 23 marca 1941 roku), co potwierdza tylko ich rozproszenie. Wymienia ona szczegółowo 81 bibliotek i zawiera dołączony suplement datowany na 24 kwietnia, choć brakuje towarzyszącej notatki służbowej⁵³. Lista ta oraz suplement zostały przygotowane przez gru-

archiwalnych (załącznik I), red. G. Bradsher, T. Mulligan. Baza danych będąca w planach publikacji *Conference on Material Claims against Germany in New York* powinna ostatecznie zawierać link do innych źródeł, dodatkowych kart i obrazów znajdujących się w BAK.

⁵¹ *The AAM Guide to Provenance Research*, s. 58-103.

⁵² Zob. P.K. Grimsted, *The Road to Minsk...*, zwłaszcza s. 364-369. Więcej szczegółów w notce informacyjnej zamieszczonej w czasopiśmie.

⁵³ Fotokopia listy z marca sporządzonej przez ERR-HAG Frankreich, *Gesamtaufstellung der bisher vom Arbeitsgebiet Paris verpackten Büchereien* (Paryż, 23.03.1941), jest obecnie przechowywana we francuskim archiwum dokumentów restytucyjnych w Archiwum Narodowym, F17/17996. Jean-Claude Kuperminc uprzejmie poinformował mnie o tej kopii, wcześniej cytowanej przez Nicholasa Reymes w *Le pillage des bibliothèques appartenant à des Juifs pendant l'occupation*, „Revue d'histoire de la Shoah: Le monde Juin” 163, 2000, s. 38-41. Sophie Coeuré przesłała mi kopię tego dokumentu wraz z suplementem, „Nachtrag zu den in Paris verpackten Büchereien” (Dr. Wu/Schö, ERR HAG-Frankreich, Paris, 24.04.1941) z tej samej kartoteki, choć bez towarzyszącej notatki służbowej.

pę kierowaną przez dr. Gerda Wundera⁵⁴, wtedy głównodowodzącego operacji konfiskat w Paryżu, który przesłał je wraz ze stosowną notatką służbową opisującą „biblioteki żydowskie” do niemieckiego Wojskowego Sztabu Generalnego we Francji – co tłumaczyłoby, skąd kopia (właściwie fotokopia) ostatecznie znalazła się w Archiwum Wojskowym we Freiburgu⁵⁵. Fotokopie (z notatką służbową) przechowywane są obecnie w Bundesarchiv w Koblencji wraz z innymi odzyskanymi dokumentami

⁵⁴ Dr Gerd (czasami Gerhard) Wunder (1908-1988), kluczowa postać wydziału nauki i propagandy ERR, który odegrał rolę jednego z głównych wykonawców przeprowadzanych konfiskat w bibliotekach Europy, wcześniej kierował sekcją DBFU do spraw żydostwa i wolnomularstwa. Od czerwca 1940 do czerwca 1941 roku kierował grupą do spraw paryskich bibliotek, potem objął obowiązki kierownika HAG-Ostland. W następnych latach kierował operacjami badawczymi i propagandowymi ERR w Berlinie i Raciborzu. W polu jego zainteresowań główny był temat: „Wschodnioeuropejski antybolshewizm”. Sprawozdania Wundera często kodowane są „Dr. Wu.”. Według akt BDC („Personalkarte”, BAB, PK 12100011129) wstąpił do partii nazistowskiej 1 maja 1930 roku, był nauczycielem w Chile w 1933 i 1934 roku, a następnie w 1935 roku przejął obowiązki dyrektora biblioteki publicznej w Düsseldorfie. Wunder był przesłuchiwany w związku z procesem Alfreda Rosenberga w Norymberdze (18 i 26.08.1947); zapisy tych przesłuchań znajdują się w publikacji mikrofilmowej NARA – Microfilm Publication M1019, rolka 81, klatki 102-121. Dodatkowo był przesłuchiwany, wraz z dr. Karlem Brethauerem, przez Bundesamt für aussere Restitutionen (Bad Homburg, 5.01.1960) w związku z francuskimi roszczeniami restytucyjnymi. Udzielone przez niego wyjaśnienia nie przyniosły żadnych nowych informacji na temat losu zbiorów. Wdzięczna jestem panu Willemowi de Vries za kopię tego zapisu. Co zrozumiałe, powojenne życiorysy pisane przez Wundera pomijają jego pracę w ERR, chociaż można w nich znaleźć wzmianki o służbie wojskowej w piechocie w Belgii, Francji i Rosji, gdzie był zaangażowany w prace „urzędu partyjnego do spraw nauki i badań komunizmu w Związku Radzieckim”, i o tym, że „praca” ta była kontynuowana w Rydze, Berlinie i Raciborzu. Po wojnie Wunder był nauczycielem niemieckiego *gymnasium* w Schwäbisch Hall, a także działał w Komisji ds. Badań Regionalnych w Badenii-Wirtembergii, pisząc o lokalnej historii i genealogii, w szczególności średniowiecznej i z początku wieków nowożytnych. Zob. D. Wunder, *Gerd Wunder*, w: *Festschrift für Gerd Wunder*, Schwäbisch Hall 1974, s. 7-13; E. Ennen, *Sehr verehrter, lieber Herr Wunder!* (Laudatio Gerd Wunder), Schwäbisch Hall 1983, s. 3-9.

⁵⁵ Wunder do Militärbefehlshaber in Frankreich (2.05.1941), wraz z listą z marca i uzupełnieniami z kwietnia, Anlage II, ERR HAG Frankreich. Całość, w kopii, znajduje się w Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburg, MGRA 85621. Oryginalna kartoteka i dokumentacja były wśród niemieckich akt wojskowych przejętych przez wojska amerykańskie i powróciły do Niemiec w latach 60. XX wieku. Ta sama fotokopia znajduje się na mikrofilmie NARA – Microfilm Publication T501, „Records of German Field Commands: Rear Areas, Occupied Territories, and Others” (Militärbefehlshaber in Frankreich), rolka 362, poz. 85621 (294K-306K), ramka 386-88; oryginału nie udało mi się zlokalizować.

z US Central Collection Point w Monachium; oryginału nie udało się do tej pory nigdzie zlokalizować⁵⁶.

Brytyjczycy odnaleźli w roku 1945 odmianę listy konfiskat bibliotek paryskich w dokumentach i archiwach Wundera w Tanzenbergu (ZBHS). Przesłali kopię Francuzom, co z kolei tłumaczyłoby, dlaczego kopia znajduje się między odzyskanymi dokumentami w Paryżu. Ale, co najważniejsze, oryginału nie znaleziono do tej pory⁵⁷. Wspomniane listy otwierają zapisy dotyczące konfiskat dokonanych pomiędzy marcem a czerwcem 1941 roku, wyszczególniają dodatkowe 64 biblioteki poprzednio niefigurujące na liście (do 9 czerwca 1941 roku), co daje w sumie 175 bibliotek. Według zapisów znajdujących się na tej liście większością przeprowadzanych konfiskat kierował Wunder.

Jeszcze inna grupa wykazów dokumentujących dokonywane przez ERR konfiskaty w Paryżu znajduje się wśród dokumentów, akt i archiwów ERR w Kijowie. Jak się zdaje, listy te zostały skompilowane w okresie późniejszym (z załączoną notatką służbową z początku roku 1942) i obejmują opisy wielu dodatkowych konfiskat instytucjonalnych i prywatnych zbiorów dokonanych przez ERR. Jedna z list, co jest bardzo pomocne, zawiera nie tylko kody, ale również numery, jakie były używane do oznaczania skrzyń. Inna lista była prawdopodobnie przygotowana na podstawie kartoteki dokumentacyjnej sporządzonej pod kierownictwem prof. dr. [Gerharda] Schilde, specjalisty bibliotecznego zatrudnionego w ERR i pracującego w Paryżu. Warto jednak podkreślić, że oryginalna paryska kartoteka ERR nie została odnaleziona⁵⁸. Retrospektywna kompi-

⁵⁶ Kopie wykazów z 23 marca i 24 kwietnia wraz z notatką służbową Wundera (2.05.1941) są w BAK, B 323/261, fols. 48-60 (kopia przez kalkę BAK, B 323/258, fols. 471-483). Mało czytelna kopia przechowywana jest również w zbiorach dokumentów restytucyjnych OMGUS restitution files, NACP (National Archives of the United States, College Park, MD), RG 260, Records of the Property Division, AHC, box 468 (przeznaczona do zmikrofilmowania jako fragment M1946).

⁵⁷ Odręcznie napisana notatka znajdująca się w dokumentach (PRO, FO 1020/2793) wyjaśnia: „uzyskane z kartoteki sprawozdań pisanych przez dr. Gerharda WUNDERA, znaleziono w miejscowości Tanzenberg i przesłano dalej przez majora [Johna] Haywarda w dniu 16 sierpnia 45. Kopię przekazano Francuzom”. Sophie Coeuré była uprzejma przesłać mi wersję wcześniejszą z AN, 38 AJ 5937.

⁵⁸ Pewna liczba pisanych na maszynie retrospektywnych wykazów konfiskacyjnych wraz z towarzyszącą notatką służbową podpisaną przez dr. Karla Brethauera (21.01.1942) znajduje się w materiałach po ERR w Kijowie. Listy prywatnych bibliotek skonfiskowanych w Paryżu potwierdzają (często dodając wiele szczegółów) nazwiska, adresy i liczby. „Paris Einsatzstellen aus Schildes Kartothek” (zawiera kody numeryczne ERR), CDAWO, 3676/1/172, fols. 274-276. Inne listy: „Sonderakte Paris” oraz „Positive Einsatzstellen Paris” (bez daty), umieszczone w tej samej kartotece, teczki 273, 283 oraz 277-282, podobnie jak notatka Brethauera (z 21.01.1942) z wyka-

lacja z wiosny 1944 roku, obejmująca spisy konfiskat 161 bibliotek i archiwów dokonanych w Paryżu, w przeważającej części żydowskich, znajduje się wśród materiałów przygotowywanych na późniejszą wystawę w Raciborzu, ale jest raczej wtórna wobec list wcześniejszych⁵⁹. Listy, które udało się jednak do tej pory zebrać, nie pozwalają w żadnym wypadku ustalić kompletnych wykazów wszystkich konfiskat dokonanych przez ERR. Te z nielicznych ocalałych list paryskich także nie obejmują konfiskat dokonywanych w innych częściach Francji, podobnie jak nie zawierają dokumentacji M-Aktion. Ponadto, wiele z nich mówi o „bibliotekach żydowskich”, ale faktycznie zawiera zbiory skonfiskowane w lożach masonskich czy u prywatnych osób, emigrantów z Europy Wschodniej oraz organizacji emigracyjnych, takich jak Biblioteka Turgieniewa, Biblioteka Polska czy ukraińska Biblioteka im. S. Petlury⁶⁰. Poza nazwiskami, adresami, liczbą skrzyń czy datami konfiskat niektóre z list zawierają także informacje dotyczące przedstawiciela ERR dokonującego konfiskaty, krótką charakterystykę zbioru lub okazyjne notatki dotyczące jego dalszego rozdysponowania. Dla wielu konfiskat bardziej szczegółowe sprawozdania odnaleziono w kopiach rozrzuconych po wielu krajach. We Francji, na przykład, gdzie ERR często wymagał podpisów uwierzytelniających, były kompilowane oddzielne sprawozdania dla poszczególnych konfiskat. Protokoły przechowywane w CDJC w Paryżu zawierają także pisemne protesty złożone przez właścicieli, ofiary konfiskat, do władz francuskich⁶¹.

Biorąc pod uwagę olbrzymią liczbę wiarygodnych danych, jakich dostarczają listy sporządzone w bibliotekach paryskich, planuje się obecnie stworzenie bazy, która pozwoliłaby połączyć informacje z różnych zachowanych źródeł archiwalnych po ERR, w szczególności sprawozdań dotyczących poszczególnych konfiskat, z danymi dotyczącymi późniejszej migracji materiałów i ich ewentualnej restytucji. Przydatne byłoby rów-

zem tytułów tych samych list (teczka 324). Prof. dr [Gerhard] Schilde działał aktywnie w Paryżu, ale został następnie wysłany do krajów nadbałtyckich w październiku 1941 roku, gdzie kierował komandem specjalnym – „Kommando Schilde”. Losy tej paryskiej kartoteki pozostają nieznane.

⁵⁹ „Aufstellung der Namen der Pariser Akten” (Ratibor, 3.04.1944), BAB, NS 30/56. Na liście znajdują się tylko nazwiska oraz, okazjonalnie, dane biograficzne; lista podpisana jest: [Brunno] Helfrich; nazwisko to pojawia się także w wykazie personelu ERR z Raciborza.

⁶⁰ Zob. P.K. Grimsted, *Twice Plundered, but Still Not Home from the War...* (oraz uaktualniona wersja w języku polskim).

⁶¹ Na przykład por. wykaz (z 10.02.1942) zawierający spis adresów i listę zarekwirowanych materiałów należących poprzednio do rodziny Rothschildów, sporządzony przez przewodniczącego francuskiej delegacji do spraw ekonomicznych de Boisangera dla ministra Hemmena z niemieckiej delegacji do spraw ekonomicznych, CDJC, CXVII-38.

niez dodanie do tego ekslibrisów, znaków, stempli, pieczęci czy innych znanych oznaczeń własnościowych, które mogłyby pomóc w pracy nad powiązaniem oryginalnych bibliotek ze znanymi dzisiaj lokalizacjami materiałów z nich pochodzących, szczególnie w przypadku materiałów rozproszonych nadal gdzieś w Europie Wschodniej. Takie dane pomogłyby zidentyfikować proveniencje starodruków i rękopisów, na które natrafiają w swojej pracy bibliotekarze i które często pojawiają się w katalogach wydawanych przez antykwariaty czy domy aukcyjne.

Po wojnie rząd francuski opublikował obszerny tom obejmujący spisy zagrabionych dóbr kultury⁶². Nie ma jednak dowodu na to, że dane dotyczące poszczególnych pozycji zamieszczonych w tomie były kiedykolwiek weryfikowane na podstawie ocalałych list konfiskat sporządzanych przez ERR. Francuskie, brytyjskie i amerykańskie urzędy restytucyjne nie miały w tym czasie wszystkich tych list i nie wiemy, czy te, w których posiadaniu były, zostały faktycznie wykorzystane. Potrzebne są następne badania, które należałoby przeprowadzić we Francji, w tym dalsza praca nad dokumentacją sporządzoną przez powołaną po wojnie Podkomisję ds. Bibliotek, dostępną dla badaczy we francuskim Archiwum Narodowym (Archives Nationales) dopiero od roku 1989⁶³. Specjaliści zajmujący się biurem „Patrimoine” w Quai d’Orsay mają podobno swoją bazę danych, ale ich dokumentacja nie jest dostępna dla szerokiej rzeszy badaczy. Trzeba też przyznać, że nie zajmowali się oni ostatnio bibliotekami, podobnie jak jakiegokolwiek inne biuro we Francji. AIU planuje zajęcie się tym tematem w najbliższej przyszłości⁶⁴. Należy odnotować, że wiele z roz-

⁶² *Répertoire des biens spoliés en France durant la guerre 1939-1945*, wydany przez Commandement en chef français en Allemagne, Groupe français du conseil de contrôle, Division des réparations et restitutions, Bureau central des restitutions, t. 7: *Archives, manuscrits et livres rares*, Berlin 1948; przynajmniej trzy uzupełnienia pojawiły się jeszcze do 1949 roku (dostępne na mikrofilmie NARA, M-1949).

⁶³ Zob. pomoce archiwalne (inwentarze) „Inventaire des archives du Commissariat général aux questions juives et du Service de restitution des biens des victims des lois et mesures de spoliation” sous-série AJ38, zestawienie Marie-Thérèse Chabord i Jean Pouëssel (Paris 1998; Commissariat général aux questions juives). AN, Series F/17 (17994-17996), „Bibliothèques pillées sous l’occupation, 1945-1953”, zawiera kartotekę Sous-Commission des Livres (1945-1949), sporządzoną przez Commission de récupération artistique du Ministère de l’Éducation Nationale. Wspomniany wyżej artykuł autorstwa Nicholasa Reymes, *Le pillage des bibliothèques appartenant à des Juifs pendant l’occupation*, będący rozwinięciem jego pracy doktorskiej, jest jedną z pierwszych publikacji, w których wykorzystano dokumentację ujawnioną po otwarciu nowych archiwów. Trzeba jednak dodać, że autor nie dotarł do wszystkich pozostałych list lub związanych z tematem dokumentów, dostępnych w innych archiwach.

⁶⁴ Plan taki rozważany jest przez dyrektora biblioteki i archiwum AIU Jean-Claude Kuperminca oraz innych francuskich kolegów.

czeń – żądań wypłaty odszkodowań – złożonych przez władze francuskie władzom amerykańskim w okupowanej zachodniej części Niemiec jest bez trudu dostępnych w amerykańskim Archiwum Narodowym (teraz w formie mikrofilmu) i że ostatnio opublikowany indeks pomoże badaczom zlokalizować dla wielu kolekcji oryginalne pisma w tej sprawie⁶⁵.

Badacze z Belgii stworzyli kartotekę opartą na podobnej liście (odnalezionej w Kijowie) bibliotek prywatnych i archiwów skonfiskowanych przez ERR w Belgii takich instytucji, jak: masoński Wielki Wschód Belgii, Supreme Conseil Belgique, AIU czy Federation des Zionistes Belges⁶⁶. Późniejsza lista sporządzona przez ERR wymienia skonfiskowane zbiory z 79 źródeł, w tym pięciu organizacji żydowskich, oraz różne biblioteki i zbiory prywatne, szczególnie eksponując 23 zbiory wybitnych postaci świata żydowskiego. Źródła ERR informują ponadto, że wśród nich zidentyfikowały pięciu Żydów jako masonów⁶⁷. Zachowały się bardziej szczegółowe sprawozdania dotyczące większych kolekcji skradzionych w Belgii, w tym należących do kilku łóż masońskich, Ecole des Hautes Etudes (Gandawa), a także zrabowanych głównie w siedzibach organizacji socjalistycznych czy domach indywidualnych polityków lewicowych, jak np. Friedricha Adlera, sekretarza Drugiej Międzynarodówki, który do Belgii emigrował z Austrii. Pewna grupa tych sprawozdań przechowywana jest dzisiaj w Kijowie. Jedno z nich poświęcone jest największym łóżom masońskim w Brukseli, a mający 48 stron spis inwentaryzacyjny wyszczególnia książki oraz inne materiały skonfiskowane u pretendenta do tronu francuskiego Jeana d'Orleans, księcia Paryża i hrabiego de Guise, który mieszkał pod Brukselą⁶⁸. Dane belgijskie już okazały się absolutnie pod-

⁶⁵ *The AAM Guide to Provenance Research*, s. 80-88, przynosi opis tych dokumentów wraz z listami pozwów roszczeniowych złożonych przez prywatnych właścicieli we Francji, które przechowywane są w ponumerowanych teczkach, w NARA dostępne tylko na mikrofilmach, M-1949; z zachowaniem numerów teczek w opisie, choć z wprowadzeniem pewnych poprawek do numeracji kartonów.

⁶⁶ ERR-Belgien, „Übersicht über die Artbeitsverhaben der Arbeitsgruppe Belgien in zeitlicher Reihenfolge” (bez daty) [marzec 1943], CDAWO, 3676/1/164, te czki 53-66. ERR – Liste des collections juives spoliées et transportées en Allemagne (1940-1943), w: *Les biens des victimes des persécutions anti-juives en Belgique: Spoliation, rétablissement des droits, résultats de la Commission d'étude [ANNEXES]. Rapport final de la Commission d'étude sur le sort des biens des membres de la Communauté juive de Belgique spoliés ou délaissés pendant la guerre 1940-1945*, [Bruksela] 2001, Annexe 5, s. 21-23, zawiera wyciągi list z kolekcji żydowskich.

⁶⁷ Hans Muchow (szef ERR w Belgii) do ERR Ratibor (Bruksela, 23.03.1944), z listami uzupełniającymi, „Beantwortung der Eilanfrage aus Ratibor” (Bruksela, 24.03.1944), BAB NS 30/56.

⁶⁸ Grupa trzech kartotek i dokumentów po grupie roboczej ERR w Belgii znajduje się w oddzielnym zarchiwizowanym zbiorze dokumentów (CDAWO, archiwum 3674/1/1), zawiera także listy wysyłkowe materiału z Wielkiej Łoży Wielkiego Wscho-

stawowe dla prowadzonych negocjacji z Rosjanami w sprawie restytucji materiałów archiwalnych. Szczegółowy spis materiałów skonfiskowanych w bibliotekach i archiwach właśnie jest przygotowywany do druku⁶⁹.

Mniej szczegółowe, retrospektywne listy sporządzone w Holandii zostały użyte jako materiał dowodowy przed Trybunałem Zbrodni Wojennych w procesie norymberskim i były to jedyne wykazy, jakie zostały wtedy wykorzystane⁷⁰. ERR koncentrował swoje zainteresowania w Holandii na bibliotekach, ponieważ w tym kraju w zakresie dzieł sztuki ERR z reguły przegrywał w konkurencji z Dienststelle Mühlmann kierowanym przez hitlerowskiego specjalistę od grabieży dóbr kultury, dr. Kajetana (Kai) Mühlmanna, przed okupacją Holandii aktywnie działającego w pokonanej Polsce⁷¹. Wśród bardziej obszernych i pełnych list konfiskat sporządzanych przez ERR w Holandii znajduje się jedna, niedatowana, na której zamieszczono jedynie nazwiska 176 osób prywatnych oraz instytucji, z których zrabowano dobra kultury (przede wszystkim książki i archiwa). Jeszcze inna lista identyfikuje wysyłki towaru między połową grudnia 1940 a styczniem 1944 roku, podając kody oznaczania skrzyń, liczbę skrzyń i adresy

du w Belgii (teczki 1-34), Supreme Conseil de Belgique (Rite Ecossais) (fols. 35-97), oraz – między innymi – Loge-Amis du Commerce et de la persévérance réunis (fols. 100-113); teczki dokumentujące konfiskatę zbiorów profesora filozofii w Wiedniu Alfreda Sterna (teczki 117-21), prawnika Léona Kubowitckiego (teczki 122-127) oraz następcy tronu francuskiego księcia de Guise (Manoir d'Anjou) (teczki 140-188). Główny zarchiwizowany zbiór dokumentów (fond) ERR w CDAWO, fond 3676, w szczególności dokumenty z numerami 159-175, 235, i 239 zawierają niektóre ze sprawozdań dotyczących konfiskat w Belgii. Centrum Dokumentacji Wojennej (SOMA) w Brukseli nabyło wiele kopii z powyższego materiału.

⁶⁹ Doskonałe opracowanie M. Vermote i J. Lust (op.cit.) przedstawia szczegóły konfiskat przeprowadzonych przez ERR (i innych agencji) w Belgii. Zob. także: J. Lust, *De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg en de bibliotheekroof in België...* oraz sprawozdanie sporządzone przez rząd belgijski *De Bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolgging in België: Spoliatie-Rechtsherstel-Bevindingen van de Studiecommissie*, [Brussels] 2001, zwłaszcza s. 132-142.

⁷⁰ [August Schirmer], *Bericht über die Tätigkeit des Einsatzstabes der Dienststelle des Reichleiters Rosenberg in des westlichen besetzten Gebieten und den Niederlanden: Arbeitsgruppe Niederlande*, w: *Trial of the Major War Criminals*, t. 25, s. 247-255 (dowód rzeczowy USA-707; 176-PS). Tłumaczenie angielskie: *Report on the Activities of the Einsatzstab of the Bureau of the Reichsleiter Rosenberg in the Occupied Western Territories and the Netherlands, Working Group Netherlands*, w: *Nazi Conspiracy and Aggression...*, t. 3, s. 200-209. Schirmer był Oberreichsleiterem (dyrektorem generalnym) grupy zadaniowej na terenie Holandii (AG Niederlande; później HAG) od września 1940 do maja 1941 roku, i dlatego listy te datowane są prawdopodobnie od kwietnia lub maja 1941 roku. Wersja opublikowana błędnie podaje nazwisko „Schimmer” zamiast „Schirmer”.

⁷¹ Zob. rozdział w pracy Aaldera na temat grabieży dóbr kultury w: *Nazi Looting...*, s. 43-83, oraz P. Manasse, op.cit.

przeznaczenia wysyłek. Inne fragmentaryczne listy przynoszą dodatkowe informacje, ale specjaliści holenderscy podejrzewają, że i tak nie dają one pełnego obrazu dotyczącego konfiskowanych bibliotek⁷².

ERR założył swoją centralę w Amsterdamie, w budynku Międzynarodowego Instytutu Historii Społecznej (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis – IISG), który w sprawozdaniu określony jest mianem instytucji „powołanej do życia jako ośrodek intelektualnego oporu wobec narodowego socjalizmu”, z większością współpracowników określonych jako „żydowski uchodźcy z Niemiec”⁷³. ERR już wcześniej, w kwietniu 1941 roku, przygotował dla Rosenberga szczegółowy raport dotyczący „chaosu panującego w bibliotece IISH i bałaganu w zbiorach czasopism i archiwaliach”. Ponieważ ranga tych zbiorów była wysoka, pracownicy wkrótce je posortowali i uporządkowali, szczególnie te „zajmujące się walką marksistowskiego socjalizmu w Niemczech”, przygotowując je do wysyłki do różnych odbiorców wspierających ERR⁷⁴, na przykład około 900 skrzyń do ZBHS w Tanzenbergu. Z kolei bogate zbiory IISH z filii w Paryżu, których konfiskaty dokonał ERR, powędrowały do RSHA.

Zachowało się znacznie mniej dokumentów ERR dotyczących innych krajów. Sprawozdania z Jugosławii znajdują się obecnie w archiwum YIVO w Nowym Jorku wraz z listą bibliotek i zbiorów prywatnych skonfiskowanych przez HAG-Südosten i AG-Belgrade. Retrospektywna lista

⁷² Archiwum złożone z oryginałów dokumentów AG-Niederlande (1941-1942), w większości podpisane przez S.S. Sturmbannführera Schmidt-Stähler przechowywane jest w BAB, NS 30/15; lista zawiera 176 osobnych wpisów: „Einsatzstellen der Hauptarbeitsgruppe Niederlande”. W tej samej teczce dokumentów znajdują się tygodniowe i miesięczne sprawozdania zawierające szczegóły dotyczące pakowania materiałów i danych wysyłkowych zbiorów pochodzących z Holandii. „Dokumentacja Rosenberga” w NIOD (Amsterdam) zawiera kopie części tych dokumentów wykonanych z wydruku z mikrofilmu sporządzonego przez Amerykanów i z innych źródeł.

⁷³ [Schirmer], *Sprawozdanie na temat działalności Einsatzstab*, w: *Nazi Conspiracy and Aggression...*, t. 3, s. 206.

⁷⁴ Co do konfiskat i dalszego losu zbiorów IISH z Amsterdamu zob. K.H. Roth, *The International Institute of Social History as a Pawn of Nazi Social Research: New Documents on the History of the IISH during German Occupation Rule from 1940 to 1944*, „International Review of Social History” 34, 1989, z podaną bibliografią publikacji i źródeł. Por. sprawozdanie Eberharda Kauttera przedłożone Rosenbergowi (Berlin, 28.04.1941), opublikowane w języku niemieckim, s. S28-S38, oraz angielskim, s. S38--S47, z oryginału w BAB, NS 8/252. Sprawozdania przechowywane w BAB NS 30/15 odnotowują część pierwszych wysyłek materiału z IISH. Więcej szczegółów na ten temat w: M. Hunink, *De papieren van de revolutie: Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1935-1947*, Amsterdam 1986, wraz z powiązаныmi tematycznie dokumentami i listą głównych zbiorów, które IISH nabyła jeszcze przed wojną.

bibliotek i materiałów archiwalnych (a także pewnej liczby innych dóbr kultury) przejętych w 1943 i 1944 roku, jak również kilka katalogów tematycznych przejętych książek zachowało się do naszych czasów, szczególnie ze źródeł żydowskich i masonskich, głównie serbskich. W kilku przypadkach jako miejsce docelowe wysyłanego materiału wskazuje się Racibórz⁷⁵. Kilkanaście archiwów ERR znajdujących się obecnie w Moskwie podaje dane dotyczące przeprowadzanych od lutego 1941 do listopada 1942 roku konfiskat w Chorwacji⁷⁶. Z kolei dokumentacja dostępna dziś w Berlinie potwierdza kilka wysyłek z Belgradu do Raciborza w 1944 roku, na przykład wysyłkę 20 skrzyń z tzw. ERR Südost Bücherei 3 maja 1944 roku⁷⁷.

Zachowały się również listy i sprawozdania z Grecji. Kopie obszernych sprawozdań wraz ze spisami konfiskowanego materiału lokalnej społeczności żydowskiej, łóż masonskich i osób prywatnych znajdują się dzisiaj w Berlinie, Moskwie i Paryżu (CDJC). W Grecji działało Sonderkommando ERR od 3 marca do 15 listopada 1941 roku, wspierając się specjalnymi grupami zadaniowymi w Salonikach i Atenach. Społeczność Żydów sefardyjskich w Salonikach była pierwszorzędnym celem dla grup specjalnych, choć przeczesywały one także synagogi i loże masonskie w całym kraju. Niektórych inspekcji dokonywano przy współudziale SD, co mogłoby tłumaczyć, dlaczego tak wiele ze skonfiskowanych materiałów trafiło do RSHA Amt VII⁷⁸. Chociaż nie ma dokładnych danych, można przypuszczać, że tylko ułamek z tego, co zostało skonfiskowane, odnaleziono po wojnie.

⁷⁵ Na temat konfiskat dokonanych w Jugosławii zob. „Jahresbericht 1943/1944 der Arbeitsgruppe Südosten”, podpisane dr. [Günther] Kraft (Belgrad, 29.02.1944), YIVO, RG 215 (zbiory berlińskie),teczka OccE5g-4. W teczce znajdują się sprawozdania tygodniowe (marzec-grudzień 1943). Kartony 36 i 37, teczki E5g-2-5 zawierają inne sprawozdania oraz sporządzone listy inwentaryzacyjne materiałów skonfiskowanych (kopie ksero także w BAB, NS 30).

⁷⁶ Zob. RGVA, 1401k/1, teczki 5, 8, 10-29 oraz 43-47.

⁷⁷ Zob. notatka służbowa podpisana przez Antona (Belgrad, 28.04.1944) do Hauptabteilung II (Ratibor) z dołączoną listą materiału przesłanego w skrzyniach do Raciborza, BAB, NS 30/32. Skrzynie ponumerowano B E 121-140, co sugeruje, że wiele skrzyń przesłano już wcześniej. Tylko przy dwóch zaznaczono, że zawierają literaturę żydowską. Pierwsze 157 arkuszy obejmuje sprawozdania HAG Südosten w Belgradzie, większość jest podpisana przez Antona, wcześniej kierującego HAG Ukraine. Fotokopie sprawozdań ERR z Jugosławii w YIVO także znajdują się w BAB, NS 30/173-178.

⁷⁸ „Abschlussbericht über die Tätigkeit des Sonderkommandos Rosenberg in Griechenland” (Ateny, 15.11.1941), BAB 30/75. Liczące 34 strony sprawozdanie ma sześć załączników: 1) personel ERR Sonderkommando, z podziałem na wyspecjalizowane jednostki; 2) mapa z zaznaczonymi miejscowościami, w których dokonano konfiskat; 3) lista głównych osób z Wielkiej Łoży Grecji; 4) kopia publikacji z 1935 roku, zawiera-

Aktywność ERR we Włoszech rozpoczyna się dopiero pod koniec roku 1943, ale Sonderkommando Italien (później AG Italien), kierowane przez dr. Hansa Maiera, rozpoczęło swoją działalność już na początku 1944 roku. Nieco dokumentów zachowało się w Kijowie i Berlinie, zwykle są to streszczenia artykułów prasowych i traktaty propagandowe przygotowywane we Włoszech, nie odnaleziono natomiast obszernych list lub retrospektywnych opisów konfiskat⁷⁹. Fragmentaryczna dokumentacja potwierdza wizyty dr. Herberta Gerigka i dr. Maxa Ungera z Sonderstab Musik we Włoszech. Unger dokonywał zakupów materiału muzycznego w antykwariatach dla instytutu naukowego Sonderstab Musik w Lipsku (jedna skrzynia) oraz przygotowywał mikrofilmowanie rękopisów muzycznych we Florencji. Notatka sporządzona przez Gerigka dla Maiera w zamku w Langenau w listopadzie 1944 roku potwierdza odbiór 20 skrzyń materiału muzycznego z Triestu, choć nie zachowała się żadna inna dokumentacja⁸⁰. Jedno z zachowanych miesięcznych sprawozdań (grudzień 1943 roku) potwierdza konfiskaty w bibliotekach w Rzymie, wspominając o pełnym wagonie książek wraz z „pozostałą częścią biblioteki synagogi przesłaną do IEJ we Frankfurcie” oraz około 3000 książek z prywatnych bibliotek żydowskich z przeznaczeniem dla ZBHS⁸¹. Wcześniejsze zeznania

jąca dane osobowe loży; 5) wykaz nazwisk i adresów osób pochodzenia żydowskiego, a także żydowskich instytucji poddanych „opracowaniu” (*bearbeiteten*); 6) wykaz tematyczny materiałów dotyczących kontaktów międzynarodowych indywidualnych Żydów greckich oraz organizacji syjonistycznych w Grecji, klubów rotariańskich i łóż masonskich. Sprawozdanie (31 stron + załączniki) znajduje się w RGVA, 1401k/1/9 i CDJC, CCXXXII-17. Por. relację Yitzaka Kerema *The Confiscation of Jewish Books in Salonika in the Holocaust*, w: *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*, red. J. Rose, Amherst 2001, s. 59-65, w której nie wykorzystano dokumentacji ERR; według mojej wiedzy nie istnieje dokładniejsze opracowanie działalności ERR w Grecji.

⁷⁹ Zob. sprawozdania AG Italien w CDAWO, 3676/1/171 i 176, oraz BAB, NS 30/32 (w części środkowej), a także NS 8/260 i 262. Niektóre ze sprawozdań kijowskich oraz jedno w NS 8/262 (Werona, 28.08.1944) sugerują położenie nacisku na sprawy ideologiczne i propagandę. Zbiór traktatów ze zbiorów ERR przechowywanych w BAB, NS 30/76, zawiera tłumaczenie tytułu „Eine jüdische Dynastie: Die Sassoon (‘Die Rothschild des Orients’)” dotyczącego bankierskiej rodziny Dawida Sassona. Do połowy listopada 1944 roku AG Italien przeniosło się do pensjonatu Olga w Zell am See w okolicach Salzburga.

⁸⁰ Zob. sprawozdania Sonderstab Musik napisane przez dr. [Maxa] Ungera (Quito koło Werony, 10.12.1943 oraz Werona, 3.06.1944), a także jego listy do dr. Gerigka (Florencja i Werona, maj, czerwiec 1944) oraz korespondencję Maiera z Gerigkiem (kwiecień-sierpień 1944) w BAB, NS 30/63; ostatni list Gerigka datowany jest na 1.11.1944 w Langenau ü. Hirschberg.

⁸¹ Dr Hans Maier, ERR Sonderkommando Italien, „Monatsbericht Dezember 1943” (21.01.1944), BAB, NS 30/32 (kopie wykonane z filmu). Główne żydowskie biblioteki tam umieszczone należały do Philipppsona z Pistoii i prof. Luigiego Rossi. Dario Tede-

dotyczące grabieży dokonywanych przez ERR mówią także o dwóch wagonach z biblioteki lokalnej społeczności żydowskiej i książkach z rzymskiego getta, nie zachowała się jednak żadna dokumentacja, a wielu ze zrabowanych wtedy książek nadal nie odnaleziono⁸². Wiemy, że część książek z rzymskiej szkoły rabinackiej (Biblioteca del Collegio Rabinico) dotarło do Hungen, wiele potem zwrócono za pośrednictwem Offenbach. Godny odnotowania jest przypadek obywatela z Hungen – zainspirowany wystawą o IEJ w Hungen, która odbyła się jesienią 2004 roku, zgłosił się z XVII-wieczną biblią drukowaną w Amsterdamie posiadającą sygnatury i pieczęć szkoły rabinackiej w Rzymie. F.J. Hoogewoud przekazał biblię przedstawicielowi rządu włoskiego Dario Tedeschi w Hanowerze 10 maja 2005 roku⁸³.

Skróty użyte w tekście⁸⁴

AG	– Arbeitsgruppe – grupa robocza, grupa do zadań specjalnych
AHC	– Ardelia Hall Collection (Offenbach) – centralny punkt zbiorczy i sortowniczy utworzony w 1945 roku przez amerykańskie wojska w Niemczech dla gromadzenia i restytucji dzieł sztuki zrabowanych przez nazistów
AIU	– Alliance Israélite Universelle z siedzibą w Paryżu – międzynarodowa organizacja żydowska założona w 1860 roku przez francuskiego polityka Adolphe Cremieux, kontrolująca przestrzeganie praw człowieka wobec Żydów na świecie
AN	– Archives Nationales, Paris – Archiwum Narodowe w Paryżu
BAB	– Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde
BAK	– Bundesarchiv, Koblenz
CDAWO	– Centralny Derżawnyj Archiw Wyszczich Organiw Derżawnoj Włady Ukraïna
CDAHO	– Centralnyj Derżhawnyj Archiw Hromadskich Obednań Ukraïny, Kyiv (dawniej: PA CK KPU)

schi, który przewodniczy włoskiej rządowej komisji badającej straty żydowskie, przesłał mi kopię zapisu tekstu, która doprowadziła mnie do oryginalnego dokumentu w BAB.

⁸² S. Pugliese, *Bloodless Torture: The Books of the Roman Ghetto under Nazi Occupation*, „Libraries and Culture” 34, 1999, nr 3, s. 241-253; przedrukowane w: *The Holocaust and the Book...*, s. 47-58.

⁸³ F.J. Hoogewoud, *Die späte lines jüdischer Büches aus Hungen über Hannover nach Rom*, w: *Jüdischer Buchbesitz als Raubgut*, Frankfurt 2005 (=Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie). Zob. sprawozdanie Associated Press *Ancient book turned to Rome's Jewish community*, „Jerusalem Post”, 23.05.2005.

⁸⁴ Spis zawiera skróty pojawiające się również w drugiej części tekstu.

- CDAŻR URSSR – Centralny Derżawnyj Archiv Żowtnewoj Rewolutsji URSSR, Kyiv (dziś: CDAWO) Kyiv (przedtem: CDAZhR URSSR)
- CDIA URSSR – Centralny Derżawnyj Istorycznyj Archiv URSSR, Kyiv, po 1958: Kyiva (często: CDIA-K, obecnie: CDIAK, ros.: CGIA)
- CDJC – Centre de documentation juive contemporaine, Paris – ośrodek współczesnej dokumentacji żydowskiej
- CGAFFKD – Centralnyj gosudarstwennyj archiv kinofotofono dokumentow – Centralne Archiwum Państwowe Dokumentów Filmowych, Fotograficznych i Fonograficznych
- CGAOR SSSR – Centralnyj Gosudarstwennyj Archiv Oktiabrskoj Rewoliutsij i Wysszich Organow Wlasti SSSR, Moskwa (obecnie: część GA RF)
- CGAOR – Centralnyj Gosudarstwennyj Archiv Oktiabrskoj Rewoliutsii SSSR, Moskwa (obecnie: część GA RF), UkrSSR, Kyiv (dziś: CDAWO)
- CGOA SSSR – Centralnyj Gosudarstwennyj Osobyi Archiv SSSR, Moskwa (1992-marzec 1999: CChIDK, od marca 1999: część RGVA)
- CChIDK – Centr Chranenija Istoriko-Dokumentalnych Kollekcji, Moskwa (dawniej: Centralnyj Gosudarstwennyj Osobyi Archiv – CGOA SSSR)
- CNB – Centralna Naukowa Biblioteka im. V.I. Wernadskowo NAN (dziś: NBUV)
- DBFU – Beauftragter des Führers der NSDAP für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP
- ERR – Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – Sztab Operacyjny Rosenberga, jednostka specjalna
- GA RF – Gosudarstwennyj Archiv Rossjiskoj Federatsii, Moskwa (dawniej: TsGAOR SSSR i TsGA RSFSR)
- GAU – Głównoje Archiwnoje Uprawlennije, ewentualnie Gławarchiw pri Sowjete Ministrow SSSR i UkrSSR, 1960-1991, pri NKWD (po 1946: MWD) SSSR, 1941-1960, Gławarchiw Głównoje Archiwnoje Uprawlenie, ewentualnie i wcześniej: GAU
- IfZ – Institut für Zeitgeschichte, Monachium
- IISH/ IISG – International Institute of Social History/Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
- LV ABM – Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen (podległe RKU)
- MFA&A – Museums, Fine Arts, and Archives
- MWD – Ministerstwo Wnutrennych Dieł – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ZSRR (przed 1946: NKWD)
- NACP – National Archives, College Park, MD
- NARA – National Archives and Records Administration, Washington, DC
- NIOD – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (wcześniej: RIOD)

NKWD	– Narodnyj Komissariat Wnutriennyh Del (po 1946: MWD)
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników
OAD	– Offenbach Archival Depot (OMGU S), patrz AHC
OMGUS	– United States Office of Military Government for Germany
OSS	– Office of Strategic Services
PRO	– Public Record Office (Archiwum Narodowe), London/Kew Gardens
RAN	– Rossijskaja Akademija Nauk
RCChIDNI	– Rossijskij Centr Chranienia i Izuczenija Dokumentow Nowieiszej Istorii, Moskwa (dawniej: CPA, obecnie: RGASPI)
RIOD	– Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (obecnie: NIOD)
RGASPI	– Rossijskij Gosudarstwennyj Arkchiv Socjalno-Politiczeskoj Istorii, Moskwa (przed marcem 1999: RTsKhIDNI, przed 1991: Centralnyj Partyjnyj Archiw)
RGVA	– Rossijskij Gosudarstwennyj Wojennyj Archiw – Państwowe Archiwum Wojskowe (wcześniej: Archiwum Specjalne lub Osobyj Archiw, Moskwa), od marca 1999 obejmuje także byłe CChIDK (CGOA SSSR)
RKO	– Reichskommissariat Ostland
RKU	– Reichskommissariat Ukraine
RmbO	– Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
RSHA	– Reichssicherheitshauptamt
SD	– Sicherheitsdienst
SIPO	– Sicherheitspolizei, ewentualnie SiPo
USFA	– U.S. Forces, Austria
USFET	– U.S. Forces, European Theater
USHMM	– United States Holocaust Memorial Museum
US IMT	– United States International Military Tribunal (Międzynarodowy Trybunał Wojskowy)
YIVO	– YIVO Institute for Jewish Research, New York, wcześniej Wilno – Żydowski Instytut Naukowy
ZAGS	– Zapis' Aktow Graždanskowo Sostoianija – księgi metrykalne i prowadzenie akt stanu cywilnego
ZBHS	– Zentralbibliothek der Hohen Schule NSDAP – Biblioteka Główna Hohe Schule

Źródło: Tomasz Olszewski

PATRICIA KENNEDY GRIMSTED

Roads to ratibor: library and archival plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg

ABSTRACT. Scholarship has not adequately studied the history of Nazi cultural plunder during the Second World War, or the further international displacement and restitution efforts thereafter. The present study discusses one of the primary agencies of plunder, the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) organized specifically for plunder seized cultural property across Nazi-occupied territories. It focuses on the plunder of libraries and archives, tracing their migration, revealing new sources, and identifying collections that did not return home after the war. Emphasis falls on materials that ended the war in the little-known ERR research and library center in Ratibor (now Polish Racibórz), to which the Germans transported more than two million books.

KEY WORDS: WWII – 1939-1945, archival and cultural plunder, Nazi agencies of plunder, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), Alfred Rosenberg, Ratibor